

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.
— Karl Joël τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel. — Ernst Hoff-
man τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank,
τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero τακτ.
καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φλωρεντίας. — Ραφ. Δήμου, καθ. τοῦ
Πανεπιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς Ἀμ. — Κ. Τριανταφυλλό-
πουλος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Faust
ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Μιχ. Τσαμαδὸς σύμβου-
λος ἐπικρατείας. — Χ. Τζωρτζόπουλος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης. — Franz Boehm ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg
— Παν. Κανελλόπουλος καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Κωνσταν-
τῖνος Τσάτσος ἐκτ. καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Ἰωάν. Θεοδωρα-
κόπουλος τακτ. καθ. Πανεπιστημίου Θεσ)νίκης. — Θεμ. Τσάτσος
ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΡΩΝ 41

1933

Η ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΕΝ ΤΩ ΣΥΓΧΡΟΝΩ ΠΟΛΙΤΙΣΜΩ

ΥΠΟ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ *)

Δέν εἶναι ἀπηλλαγμένη δυσχερειῶν ἡ ὁδὸς τοῦ τροπομένου πρὸς φιλοσοφικὰς μελέτας ἐν Ἑλλάδι. Καὶ ὅτι θὰ ἀντικρύσῃ τὰ εἰρωνικὰ βλέμματα τῶν πολλῶν, οἱ ὅποιοι περιορισμένως ἀποβλέπουν εἰς τὸ ἄμεσον κέρδος καὶ τὸ πρόσκαιρον συμφέρον, δέν ἔχει βεβαίως σημασίαν διὰ τὸν θεωρητικὸν ἄνθρωπον. Ἄλλ' ἐνδέχεται νὰ προσκρούσῃ καὶ εἰς τὴν δυσπιστίαν τῶν ἐκλεκτῶν, οἵτινες, περιτετειχισμένοι εἰς τὴν εἰδικὴν αὐστηρῶς ἔρευναν, ὑποπτέονται, καὶ συχνάκις δικαίως, ὅτι πέραν ταύτης ἡ ἐπιστημονικὴ γνῶσις, περιπλανωμένη εἰς γενικότητος, καθίσταται ἀνωφελὴς ἢ καὶ ἀδυνατεῖ νὰ φθάσῃ εἰς ἐδραῖα πορίσματα. Ἐνεκα τῶν λόγων τούτων εὕρισκόμεθα σήμερον εἰς τὴν κατάστασιν εἰς ἣν, ἔνεκα ὅλως ἰδιαιτέρων συνθηκῶν, διετέλουν ἄλλαι ἤδη περισσότερον προσηγμένα χῶραι πρὸ πενήκοντα καὶ πλέον ἐτῶν.

Ἀληθῶς αἱ συνολικαὶ θεωρίαι τῶν πραγμάτων δέν εἶναι δῶρον τῶν μεταβατικῶν ἢ ὀρθώτερον τῶν προπαρασκευαστικῶν περιόδων τῆς ἱστορίας· ἐμφανίζονται κατὰ τὰς μεγάλας ἀνθήσεις τοῦ πολιτισμοῦ, καθ' ἃς καὶ μόνον δημιουργοῦνται προσωπικότητες ἱκαναὶ νὰ βαστάσουν τὸ βάρος μιᾶς ὀλοκληρωμένης κοσμοθεωρίας. Ἡ τελευταία

*) Κατὰ τὸ κείμενον ἡ παροῦσα μελέτη ἀποτελεῖ ἐναρκτήριο ἐπὶ καθήγεσιν μάθημα. Ἐκρίθη ὅμως σκόπιμον νὰ προστεθῶσι ὑποσημειώσεις διαφωτίζουσαι ἱστορικῶς τὰς ἀπὸ τῆς ἐδρας ἐξενεχθείσας σκέψεις.

ιστορική περίοδος, καθ' ἣν πράγματι ἤκμασε ἡ φιλοσοφικὴ σκέψις, ἀρχεται ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ λόγου τοῦ Kant ἐν ἔτει 1781 καὶ λήγει ἐν ἔτει 1831 διὰ τοῦ θανάτου τοῦ 'Εγέλου.)

Τὰ ἐπακολουθήσαντα, μεσοῦντος τοῦ 19ου αἰῶνος, φιλοσοφικά μελετήματα, ὅσα καὶ ἂν τινὰ ἔξ αὐτῶν ²⁾ μαρτυροῦν τὴν ἀντοχὴν τῆς μεγάλης φιλοσοφικῆς παραδόσεως τῆς γερμανικῆς ιδεοκρατίας, τῆς συνεχιζούσης τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν ιδεοκρατίαν καὶ κυριαρχούσης τότε τῆς ὅλης εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας, προδίδουν ὅμως ἐν τῇ ὁλότητι τὴν ἐξάντλησιν καὶ τὴν στείρευσιν τοῦ θεωρητικοῦ πνεύματος.

Ἡ τοιαύτη ἀμβλυνσις τῆς φιλοσοφικῆς συνειδήσεως κατέστησε τὸν θεωρητικὸν ἐργάτην τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἐργάτην τῆς εἰδικότητος καὶ τῆς λεπτομερείας. Ἡ λεπτολογία καὶ ἡ εἰδίκευσις ἐθεωρήθησαν αἱ κύρια καὶ ἐνίστε καὶ αἱ ἀποκλειστικαὶ ἀρεταὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας ³⁾. Τῷ ὄντι, μετὰ τὰς θεμελιώδεις ἀνακαλύψεις εἰς τὰς

¹⁾ Ὁ Schopenhauer, κατὰ τὴν λογικὴν ἱστορίαν τῶν πραγμάτων ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν πραγματικὴν αὐτοῦ ἐπίδρασιν, ἔδει νὰ τοποθετηθῆ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ 'Εγέλου. Οὐχ ἦν τὸν ὅμως τὸ γεγονός, ὅτι τὸ θεμελιώδες αὐτοῦ ἔργον «Ὁ κόσμος ὡς βούλησις καὶ ὡς παρὰστασις» εἶδε, κατὰ τὸ κύριον αὐτοῦ μέρος, τὸ φῶς ἐν ἔτει 1818, ἠγαγεν ἡμᾶς εἰς τὸ νὰ θέσωμεν ὡς χρονικὸν ὄριον τοῦ πέρατος τῆς τελευταίας μεγάλης φιλοσοφικῆς περιόδου τὸν θάνατον τοῦ 'Εγέλου. Ἡ περίοδος αὕτη περιλαμβάνει, ἐκτὸς τοῦ Kant (1724—1804), τοὺς Hegel (1770—1831), Fichte (1762—1814) καὶ Schelling (1775—1854), ὡς καθαρὸς ἀντιπροσώπους τῆς ιδεοκρατίας, ἀλλὰ καὶ τοὺς Schleiermacher (1768—1834) καὶ Schopenhauer (1788—1860) ὡς κατ' ἐξοχὴν ταύτη προσκειμένους καὶ ἔξ ὧν ὁ μὲν πρῶτος συνδέεται στενώτερον μετὰ τῶν Schelling καὶ Fichte, ὁ δὲ δεύτερος ἀμέσως καὶ ἀποκλειστικῶς πρὸς τὸν Kant.

²⁾ Ὁλως ἰδιαιτέρας μνείας ἀξία εἶναι ἐν προκειμένῳ τὰ ἔργα τοῦ Lotze (1817—1881), ἀλλὰ καὶ τῶν ἐγγελιανῶν Erdmann (1805—1892) καὶ Vischer (1807—1887). Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τὸ ἀκραιφνέστερον ιδεοκρατικὸν πνεῦμα εὑρηται εἰς τοὺς ἱστορικοὺς τῆς φιλοσοφίας, τὸν Zeller (1814—1908) καὶ τὸν Kuno Fischer (1824—1907), δι' οὗ καὶ εἰσερχόμεθα πλέον εἰς τὴν περίοδον τῆς φιλοσοφικῆς ἀναγεννήσεως.

³⁾ Φαίνεται ὅτι ἡ τοιαύτη μετάβασις ἀπὸ τοῦ σταδίου τῆς γενικότητος εἰς τὸ στάδιον τῆς εἰδικῆς ἐρεῦνης ἀποτελεῖ οἰονεὶ λογικὸν νόμον τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι. Ἀκριβῶς ἡ ἴδια μεταστροφὴ παρατηρεῖται εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅτε, ἐκλειψάντων τῶν γενικῶν συστημάτων, ὁ θεωρητικὸς ἄνθρωπος ἐπεδόθη εἰς τὴν εἰδικὴν ἐρευναν τῶν κατ' ἰδίαν ἐπιστημονικῶν κλάδων. Zeller, Die

σφαίρας τῶν φυσικῶν καὶ τῶν μαθηματικῶν ἐπιστημῶν, τὰς λαβούσας χώραν κατὰ τὴν ἀναγέννησιν καὶ τοὺς νεωτέρους χρόνους,⁴⁾ ἡ ἐπιστήμη, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν ἰδίᾳ τοῦ 19ου αἰῶνος, ἐστράφη πρὸς τὴν ὅσον ἔνεστι ἔξαντλητικωτέραν διαφώτισιν τῶν κυρίως ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν μεγάλων τούτων ἀνακαλύψεων προκυψάντων προβλημάτων. Ἀπὸ τὰς δύο μεγάλας φάσεις, ἃς διατρέχει κατ' ἀνάγκην ἡ ἐπιστημονικὴ ἐνέργεια καὶ αἵτινες καὶ χρονικῶς, κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον, διακρίνουσι ταύτην, τὴν φάσιν τῆς δημιουργίας τῶν μεγάλων γραμμῶν καὶ τὴν φάσιν τῆς κατὰ μέρος συμπληρώσεως καὶ ὁλοκληρώσεως τούτων, ἡ δευτέρα κυρίως χαρακτηρίζει τὸν παρελθόντα αἰῶνα. Ἀλλ' ἐκ τῶν δύο τούτων φάσεων μόνον ἡ πρώτη προκαλεῖ τὴν φιλοσοφικὴν συνείδησιν καὶ ἄγει εἰς κοσμοθεωρητικὰ προβλήματα. Ἡ δευτέρα, περικλειομένη εἰς τὴν καθαρὰν ἐμπειρίαν, ἢ ἀδιαφορεῖ ἢ καὶ δυσπιστεῖ εἰς τὴν ἀξίαν τῆς θεωρίας τοῦ ὅλου ὡς ἐνότητος. Καὶ ἡ φιλοσοφικὴ σκέψις, ἡ συμπαρακολουθοῦσα τὴν δευτέραν ταύτην φάσιν, ἄτονεῖ, κύπτουσα ὑπὸ τὸ βῆρος τοῦ καθαροῦ ἐμπειρισμοῦ.

Ἔνεκα τῶν λόγων τούτων, ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Hegel, ἤρχισε νὰ ἀπονεκροῦται τὸ φιλοσοφικὸν ἐνδιαφέρον καὶ ἐκ τῆς κατ' ἀνάγκην ἐμπειρικῆς μεθόδου τῆς εἰδικῆς ἐρεῦνης, ἤρχισαν νὰ ἐκκολάπτωνται τρεῖς κατὰ τὴν βῆσιν ταυτόσημοι φιλοσοφικαὶ κατευθύνσεις ἢ τοῦ ψυχολογισμοῦ, ἢ τοῦ σχετικισμοῦ καὶ ἢ τοῦ ὕλισμοῦ,⁵⁾ κατευθύνσεις

Philosophie der Griechen II, 2 (1909) σελ. 869, 897, Windelband Lehrbuch der Geschichte d. Philosophie (1921) σελ. 130.

⁴⁾ Ἀρκεῖ νὰ ἀναπολήσωμεν τοὺς νόμους τοῦ Κοπερνίκου, τοῦ Γαλιλαίου, τὴν ἀρχὴν τῆς παγκοσμίου ἐλξεως τοῦ Νεύτωνος, τὴν ἀνακάλυψιν τῆς ἀναλυτικῆς γεωμετρίας ὑπὸ τοῦ Descartes, τὴν τοῦ διαφορικοῦ λογιμοῦ συγχρόνως περίπου ὑπὸ τοῦ Νεύτωνος καὶ τοῦ Leibniz, τὴν τῆς κυκλοφορίας τοῦ αἵματος ὑπὸ τοῦ Harvey.

⁵⁾ Εἶδη τούτου εἶναι καὶ ὁ βιολογισμὸς καὶ ὁ λεγόμενος νεοβιολογισμὸς. Εἰς τὴν κατηγορίαν αὐτὴν ἀνήκουν ὁ Avenarius (1843—1896), ὁ Mach (1838—1916), ὁ Driesch (ἔγεν. 1867), ἐν Γαλλίᾳ ὁ F. le Dantec (1867—1917) καὶ πολλοὶ ἄλλοι. Ὁ ψυχολογισμὸς ἐκπροσωπεῖται ὑπὸ τοῦ O. Külpe (1862—1915), Münsterberg (1863—1916), Lipps (1851—1914) (οὗτινος ὅμως Die ethischen Grundfragen (4η ἔκδ. 1922) φέρει βαθυτάτην τὴν νεοκαντιανὴν σφραγίδα) καὶ ἰδίᾳ τοῦ W. Wundt (1832—1920), οὗτινος τὸ γιγάντιον ἔργον ἐν τῇ ψυχολογικῇ ἐπιστῇ δὲν ἔτυχε ἰσαξίας φιλοσοφικῆς θεμελιώσεως. Τύπος σχετικιστοῦ εἶναι ὁ M. Stirner Der einzige

ἐμφανισθεῖσαι πάντοτε ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ὅσάκις εἶχεν ἐξαντληθῆ ἢ φιλοσοφικὴ ἰκμὰς τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος.

Ἄλλ' ἢ λατρεία τῆς λεπτομερείας καὶ τῆς εἰδικότητος ἔχει καὶ αὕτη τὸ μοιραῖον της τέρα. Ὁ ἐπ' ἀπειρον καταμερισμός, ἐπαγόμενος χάος διαρκῶς μεγαλείτερον ἀσυνδέτων καὶ ἀσυστηματοποιήτων γνώσεων, κινδυνεύει νὰ καταστῆ ἄγονος διὰ τὸ ἐπιστημονικὸν συνειδός, τὸ ὁποῖον μόνον ἐν τῇ ἐνότητι ὑπάρχει. Πράγματι δέ, κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, καὶ ὅπως συνήθως ἐκ τῶν κόλπων κυρίως τῆς μαθηματικῆς σκέψεως, ἀνεπήδησε νέα φιλοσοφικὴ ζωὴ καὶ ζωηρὸς ἀνεπτύχθη ὄργασμός πρὸς φιλοσοφικὴν παιδείαν.

Ἡ νέα αὕτη περίοδος ἔχει ὡς γνώρισμα τὴν προσπάθειαν τῆς ἐπανασυνδέσεως τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως πρὸς τὴν ἰδεοκρατικὴν παράδοσιν καὶ δὴ πρὸς τὴν τελευταίαν αὐτῆς ἔκφρασιν, τὴν γερμανικὴν φιλοσοφίαν. Οἱ ἄμεσοι συνεχισταὶ τῶν τελευταίων μεγάλων ἰδεοκρατῶν *) ἔσχον μίαν πλέον τοῦ δέοντος μικρὰν ἀπήχησιν καὶ δύναται νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς ἀποτόμως τότε διακοπεῖσα ἢ ἰδεοκρατικὴ παράδοσις. Τοὺς πραγματικοὺς συνεχιστὰς αὐτῶν εὗρον οἱ ἰδρυταὶ τῆς νεωτέρας ἰδεοκρατίας μόνον μεθ' ὀλόκληρον πεντηκονταετίαν σιωπῆς. Ὅπως τὸ εἶχε προῖδει ὁ Kant, ἔπρεπε νὰ παρέλθῃ αἰὼν ὀλόκληρος διὰ νὰ ἀρχίσῃ νὰ γίνεται κατανοητὴ ἢ πραγματικὴ σημασία τοῦ ἔργου του. Ἀληθῶς ἀνήχθη εἰς σύμβολον τῶν ἐπιγόνων τῆς γερμανικῆς ἰδεοκρατίας ἢ «ἐπιστροφή πρὸς τὸν Κάντ» ἢ ἀκριβέστερον ἢ ἐπιστροφή εἰς τὴν Κριτικὴν τοῦ καθαροῦ λόγου. Αἱ δύο πρῶται ἐμφανισθεῖσαι σχολαὶ ἢ τῶν φαινομενολόγων¹⁾ καὶ ἢ τοῦ Μαρβούρ-

u. sein Eigentum (1845). Τὴν κατὰ τῶν κατευθύνσεων τούτων ζωηροτέραν πολεμικὴν ἀποτελεῖ τὸ ἔργον τοῦ R i c k e r t, Die Philosophie des Lebens (2α ἐκδ. 1922).

*) Π.χ. ὁ R e i n h o l d (1758—1823) ὡς μαθητὴς τοῦ Kant, ὁ K r a u s e (1781—1832) ὡς μαθητὴς τοῦ Schelling, ὁ E r d m a n n (1805—1892) ὡς μαθητὴς τοῦ Hegel. Πρὸς στιγμὴν ἤσκησε βαθεῖαν ἐπίδρασιν ὁ μαθητὴς τοῦ Schopenhauer H a r t m a n n (1842—1906), ὅστις ὅμως δὲν δύναται πλέον νὰ θεωρηθῆ ἀνήκων εἰς τὴν ἰδεοκρατικὴν κατεύθυνσιν.

1) Ἡ φαινομενολογικὴ σχολή, ἢ ὑπὸ τοῦ Edm. Husserl ἰδρυθεῖσα, συχνάκις δὲν χαρακτηρίζεται ὡς νεοκαντιανὴ σχολή. Εἰς τοῦτο συνετέλεσαν τόσοσιν ἢ ἔννοια τῆς «ἀμέσου ἀντιλήψεως τῆς οὐσίας» (Wesensschau), ὅσον καὶ

γου,⁸⁾ μᾶλλον μονομερῶς ἐνδιέτριψαν εἰς τὴν Κριτικὴν τοῦ καθαρῦ λόγου καὶ κατ' ἀκολουθίαν εἰς τὴν θεμελίωσιν τῶν φυσικομαθηματικῶν ἐπιστημῶν. Μεταγενεστέρως ὅμως καὶ δὴ ἐν τῇ σχολῇ τῆς Ἀϊδελβέργης⁹⁾ ἀπεδόθη μείζων σημασία καὶ εἰς τὰ ἄλλα τμήματα τοῦ ἔργου τοῦ Κάντ καὶ οὕτω κατέστη δυνατὴ ἡ πληρεστέρα θεμελίωσις τῶν ἱστορικῶν

ἡ ἀπολύτως νέα ὀρολογία αὐτῆς. Ὅσον ὅμως καὶ ἂν ὑπάρχουν διαφοραὶ ἢ καὶ πρὸς ἑτέρας κατευθύνσεις ἐπαφαί τῶν φαινομενολόγων, ἰδίᾳ πρὸς τοὺς Franz Brentano καὶ Bernhard Bolzano, τὸ γεγονός, ὅτι τὸ κύριον ἔργον τοῦ Husserl, αἱ Logische Untersuchungen (α' ἔκδ. 1900/01, β' ἔκδ. 1913, 1920) ἰδίᾳ ἐν § 6, 8, 11, 38, ὑπῆρξε καὶ ἡ πληρεστέρα καταπολέμησις τῆς ψυχολογικῆς θεμελιώσεως τοῦ θεωρητικοῦ συνειδότος καὶ ἡ ἀντικατάστασις ταύτης διὰ τῆς λογικῆς θεμελιώσεως, ὑπὸ μορφήν ἐλάχιστα ἐν τῇ βάσει διαφέρουσαν τῆς καντιανῆς θεωρίας, εἶναι καθ' ἡμᾶς ἀποφασιστικὸν διὰ τὴν θέσιν τῆς φαινομενολογίας ἐν τῇ συγχρόνῳ φιλοσοφικῇ κινήσει. Παρ' ἡμῖν ἐγράφησαν ἐλάχιστα περὶ τῆς φαινομενολογικῆς μεθόδου. Ἴδε ἰδίᾳ G. Leibholz Σύγχρονος γερμανικὴ ἐπιστήμη τοῦ πολιτειακοῦ δικαίου ἐν Ἀρχ. Φιλ. καὶ Θεωρ. Ἐπιστ. Γ'. σελ. 364 κ.έ.

⁸⁾ Ἡ σχολὴ τοῦ Μαρβούργου εἶναι ἡ κυρίως θεωρουμένη ὡς νεοκαντιανὴ σχολή, καίτοι εἶναι ἀμφίβολον, καθ' ἡμᾶς, ἂν ἡ χαρακτηριζούσα ἐνίοτε ταύτην λογοκρατία ἢ καὶ ἡ ἀντιμεταφυσικὴ αὐτῆς διάθεσις, ἀποτελοῦσιν ἐκφρασιν γνησίου καντιανοῦ πνεύματος. Ἐμφανίζεται πρώτη μετὰ τῶν ἄλλων σχολῶν διὰ τοῦ ἔργου τοῦ ἱδρυτοῦ αὐτῆς Hermann Cohen (1842—1918) Kant's Theorie der Erfahrung (1871, 3η ἔκδ. 1918). Εἰς τὸ πλευρὸν αὐτοῦ ἴσταται ὁ P. Natorp, ὅστις ὅμως διὰ τοῦ τελευταίου ἔργου του «Vorlesungen über praktische Philosophie (1925) διασπᾷ ὄχι μόνον τὰ ὅρια τῆς σχολῆς τοῦ Μαρβούργου, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τὰ ὅρια τοῦ νεοκαντισμοῦ, προσδίδων νέαν μορφήν εἰς τὴν ἰδεοκρατικὴν φιλοσοφίαν.

⁹⁾ Ταύτης ἱδρυτῆς μὲν δέον νὰ θεωρηθῇ ὁ ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας Windelband (1848—1915) οὗτινος ἡ μελέτη Normen u. Naturgesetze (1882) ὡς καὶ ὁ πρυτανικὸς λόγος περὶ ἱστορίας καὶ φυσικῆς ἐπιστήμης (1894) (Geschichte u. Naturwissenschaft), ἴδε Präludien τόμ. II (1921) σ. 136 κ.έ., ἐνεκαινίασαν τὴν διάκρισιν φυσικῶν καὶ ἱστορικῶν ἐπιστημῶν, εἰς ἣν ὅμως τὸ πρῶτον τὰ ἔργα τοῦ H. Rickert προσέδωκαν τὴν δέουσαν λογικὴν καὶ μεθοδολογικὴν ἀριότητα, (ἰδίᾳ τὰ Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung (α' ἔκδ. 1896). Ἡ γνωσιολογία τῆς νοτιοδυτικῆς γερμανικῆς σχολῆς, ἢ σχολῆς τῆς Heidelberg, διατυποῦται κυρίως εἰς τὸ ἔργον τοῦ Rickert, Gegenstand der Erkenntnis (α' ἔκδ. 1892), τὸ δὲ ὅλον αὐτῆς σύστημα εἰς τὸ ἔργον τοῦ ἰδίου System der Philosophie, I μέρος (1921). Συνεπλήρωσε καὶ διηύρυνε τὴν θεωρίαν τοῦ Rickert ὁ ἐξέχων μαθητῆς του Lask, οὗτινος τὰ ἅπαντα ἐδημοσιεύθησαν εἰς τρεῖς τόμους (Gesammelte Schriften 1923—1924).

καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Κατὰ τὴν τελευταίαν ὅμως εἰκοσαετίαν ἢ ἐπανασύνδεσις πρὸς τὴν γερμανικὴν ἰδεοκρατίαν ὠλοκληρώθη, διὰ τῆς ἐπεξεργασίας καὶ συμπληρώσεως τῶν συστημάτων τῶν Fichte,¹⁰⁾ Schelling¹¹⁾ καὶ ἰδίᾳ τοῦ Hegel,¹²⁾ ὅστις μάλιστα εἶχεν ἐπὶ ἔτη μακρὰ παρερμηνευθῆ καὶ ἀπὸ τοὺς θιασώτας τοῦ παγγερμανισμοῦ καὶ ἀπὸ τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ.

Ἡ τοιαύτη ἐπίνοδος εἰς τὴν μεγάλην ἰδεοκρατικὴν παράδοσιν, ἐνισχυθεῖσα καὶ ὑπὸ τῆς βαθυτέρας μελέτης τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, ἐξ ἧς τὸ πρῶτον ἐπήγαγε, ἀλλ' ἔτι καὶ ἐν ἧ εὔρει τὴν κλασσικωτέραν ἐκδήλωσίν της ἢ ἰδεοκρατία,¹³⁾ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τοῦ νὰ δύναται νὰ

¹⁰⁾ Ἴδε π. γ. Lask Fichtes Idealismus u. die Geschichte (1902).

¹¹⁾ Ἴδε π. γ. Sternberg Schelling der Philosoph der Romantik ἐν Arch. f. R. W. Ph. XXII σελ. 535 κ.έ., Knittermeyer Schelling u. die romantische Schule (1929). Βαθεῖαν ἐπίδρασιν ἤσκησεν ὁ Schelling καὶ ἐπὶ τοῦ Bergson.

¹²⁾ Ἡ ἐπίδρασις τοῦ Hegel διαφαίνεται καὶ εἰς ἔργα προηγηθέντα τῆς νεοκαντιανῆς κινήσεως, ἰδίᾳ εἰς τὸ System der Logik u. der Metaphysik (1852) τοῦ Kuno Fischer. Κατὰ τὴν μεταπολεμικὴν περίοδον ἢ περὶ τὸν Hegel κινήσις ἐπυκνώθη σημαντικῶς. Πρὸς ἐπισκόπησιν τῆς κινήσεως ταύτης πρβλ. Kroner, Von Kant bis Hegel (1921)24), Windelband, Die Erneuerung des Hegelianismus ἐν Präludien I (1921) σελ. 278 κ.έ. Glockner Der Begriff in Hegels Philosophie (1924), τοῦ ἰδίου Fr. Visschers Aesthetik in ihrem Verhältnis zu Hegels Phänomenologie (1920), G. Lanson, Hegel als Geschichtsphilosoph. Ἴδίᾳ δεόν νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν οἱ δύο τόμοι τῶν ἀνακοινώσεων τῶν ἐγγελιανῶν συνεδρίων τῆς Χάγης (1930) καὶ τοῦ Βερολίνου (1931) ἐξ ὧν ἀποκομίζετις πλήρη εἰκόνα τῆς διεθνοῦς κινήσεως. Ὁ ἐγγελιανισμὸς ἀνεπτύχθη ἐν Ἰταλίᾳ διὰ τῶν Croce καὶ Gentile ἴδε Heinemann Neue Wege der Philosophie (1929) σελ. 103—120.

¹³⁾ Ὁ πρῶτος καὶ βαθύτερος μελετητὴς τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας εἶναι ὁ Hegel (Vorlesungen über die Geschichte d. Philosophie). Ἐπὶ τούτου τὰ ἔχνη βαδίζουσι οἱ μεγάλοι τοῦ παρελθόντος αἰῶνος φορεῖς τῆς ἱστορικῆς ἀϊδελβεργιανῆς παραδόσεως E. Zeller, Kuno Fischer καὶ Windelband. Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος καὶ ἡ σχολὴ τοῦ Μαρβούργου, διὰ τῶν κλασσικῶν ἔργων τοῦ Natorp Platons Ideenlehre (1902) (ἐλλ. μεταφρ. Μιχ. Τσαμαδοῦ 1929) καὶ τοῦ E. Cassirer Leibniz' System in seinen wissenschaftlichen Grundlagen (1902) καὶ ἡ νοτιοδυτικὴ σχολὴ τῆς Heidelberg διὰ τῶν ἔργων τοῦ Lask (ἴδε ἀνωτέρω σημ.). B. Bauch Imm. Kant (1917), Θεοδωρακοπούλου Platons Dialektik des Seins (1928), τοῦ ἰδίου

θεωρηθῆ συμπεληρωμένη. Προπαρασκευαστικά μόνον ἐργασίαι ἐπετελέσθησαν.

Ἡ ὀπισθοδρομία, ἢ ἐκ τῆς ἐγκαταλείψεως τῆς ιδεοκρατικῆς παραδόσεως ἐπελθοῦσα, ὑπῆρξε τῷ ὄντι τόσον μεγάλη, ὥστε, κατὰ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, τὰ κείμενα τῶν γερμανῶν κλασσικῶν φιλοσόφων εἶχον καταστῆ ἀκατανόητα¹⁴⁾· εἶχε λησμονηθεῖ ὁ ἰδιαῶν τοῦ φιλοσοφικῶς διανοεῖσθαι τρόπος καὶ εἶχεν τέλεον ἐκλείψει ἢ ἀληθῆς φιλοσοφικῆ συνειδήσις. Ἦτο ὅθεν ἀνάγκη ἢ ἐπανοικοδόμησις τῆς ιδεοκρατίας νὰ ἀρξῆται ἀπ' αὐτῶν τῶν προϋποθέσεων τοῦ φιλοσοφικῶς σκέπτεσθαι. Αἱ πλάναι τοῦ κοινοῦ νοῦ εἶχον ἀντικαταστήσῃ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφικὴν σκέψιν εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦ ὑποκειμένου τῆς γνώσεως, τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσεως καὶ τῆς λογικῆς σχέσεως αὐτῶν. Οἱ πλεῖστοι τῶν φιλοσοφούντων ἐσκέπτοντο ὅπως ἐσκέπτοντο οἱ σχολαστικοὶ τοῦ μεσαιῶνος, ὅπως ἴσως ἐπετρέπετο ἀκόμη νὰ σκέπτεται τις πρὸ τῆς μεγάλης ἀνακαλύψεως τοῦ Κάντ. Ἡ ἐννοια τοῦ λογικοῦ ἢ ἀπολύτου συνειδότος εἶχεν ἀντικατασταθῆ ὑπὸ τῆς ἐννοίας τοῦ σχετικοῦ ἢ ψυχολογικοῦ συνειδότος.¹⁵⁾ Καὶ εἶχε παροραθῆ ὅτι γνώσις εἶναι ἐνότης,¹⁶⁾ ὅτι ἡ ἐνότης τῆς γνώσεως θεμελιούται ἐπὶ τῆς ἐνότητος τοῦ θεωρητικοῦ συνειδότος¹⁷⁾ καὶ ὅτι ἡ ἐνότης αὕτη τοῦ θεωρητικοῦ

Plotins *Metaphysik des Seins* (1928), δὲν ἔπαισαν νὰ συνδέουν τὴν ζωὴν τοῦ ιδεοκρατικοῦ πνεύματος πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας. "Ἄνευ ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀλήθεια ιδεοκρατικῆ· ὅπως καὶ ἄνευ τῆς θεωρίας τῶν ιδεῶν δὲν δύναται νὰ συληφθῆ τὸ βαθύτερον νόημα τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς φιλοσοφίας γενικῶς.

¹⁴⁾ Ἀρκεῖ νὰ ἴδῃ τις πῶς ἠρμηνεύετο ὁ σαφέστερος τῶν φιλοσόφων τούτων ὁ Κάντ ἀπὸ τοῦς Trendelenburg *Logische Untersuchungen* 2 ἐκδ. 1 σ. 163 κ.έ., James (1842—1919) *Philosophie de l'expérience* γαλλ. μετάφρ. σελ. 17, 170 κ.έ. καὶ ἀπὸ τὸν Fouillée (1838—1912) *Le mouvement idéaliste et la réaction contre la science positive* (4η ἐκδ. 1921) ἰδίαι σελ. 43 κ.έ.

¹⁵⁾ Εἰς τοῦτο συνετέλεσεν ἡ τότε λαμπρὰ ἀνθήσις τῆς φυσιολογικῆς ψυχολογίας ἢ ὀφειλομένη εἰς τὸ μέγα ἔργον τοῦ W. Wundt (*Ἰδε Grundzüge d. physiologischen Psychologie* (α' ἐκδ. 1873), *Logik* (α' ἐκδ. 1880).

¹⁶⁾ Kant *Kr. d. r. V.*, *Trans. Element.* § 10, ἐκδ. Ἀκαδ. σελ. 91 κ.έ., *Prolegomena* § 22, ἐκδ. Ἀκαδ. σελ. 304 κ.έ.

¹⁷⁾ Kant *Kr. d. r. V.* ἀνωτ. ἐκδ. § 16 σελ. 108 κ.έ.

συνειδότης είναι δυνατή μόνον ὡς λογική καὶ ἀπόλυτος ἐνότης. Εἶχεν ἐν μιᾷ λέξει λησμονηθῆ, ὅτι διὰ τὴν ὑπάρξιν ἐπιστήμη, δηλαδή γνῶσις ἀντικειμενικοῦ κύρους, ἔχομεν ἀνάγκην καὶ ἐνὸς λογικοῦ συνειδότης ἀντικειμενικοῦ κύρους. Ὅταν, ἀντὶ τοῦ λογικοῦ τούτου συνειδότης, τεθῆ ὡς βῆσις τῆς γνώσεως τὸ ψυχολογικὸν συνειδότης, ἢ πρὸς ἑαυτὴν ἀκόλουθος σκέψις φέρεται πρὸς τὸν ὑποκειμενισμόν, τὸν ψυχολογισμόν καὶ τὸν ὑλισμόν ἀκόμη.

Ἄλλ' εἶχεν ἐπίσης, κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, συγχυσθῆ τὸ πρόβλημα τῆς ψυχολογικῆς γενέσεως τῆς γνώσεως καὶ τὸ πρόβλημα τῆς λογικῆς θεμελιώσεως αὐτῆς, τὸ πῶς κατὰ τὸν νόμον τῆς αἰτίας σχηματίζεται ψυχολογικῶς μία κρίσις καὶ ποῖος ὁ λόγος δι' ὃν ἢ οὕτως ἢ ἄλλως σχηματισθεῖσα κρίσις εἶναι ἐπιστημονικῶς ὀρθή. Συνεπεία τῆς ὀρθότητος συγχύσεως, ἠγνοήθη καὶ ἡ διάκρισις τῆς ψυχολογικῆς ἐνεργείας τῆς κρίσεως, ὡς φαινομένου ἐν χρόνῳ κειμένου καὶ τοῦ λογικοῦ περιεχομένου ταύτης, ὡς νοητοῦ ἀντικειμένου, ἰσχύοντος ἐκτὸς χρόνου. Εἶχε λησμονηθῆ ἡ διάκρισις μεταξὺ τῆς μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἀληθείας τῆς περιεχομένης ἐν τῷ πυθαγορείῳ θεωρήματι καὶ τῶν ποικίλων ψυχολογικῶν ἐνεργειῶν, ἃς εἰς ἕκαστος καταβάλλει διὰ τὴν κατανόησιν τῆς ἀληθείας ταύτης, ἡ διάκρισις τοῦτέστι μεταξὺ τοῦ ἀχρόνου τῆς μαθηματικῆς ἀληθείας καὶ τοῦ χρονικοῦ τῆς κατανοήσεως ταύτης.¹⁸⁾ Καθίστατο ὡς ἐκ τούτου ἀδύνατος καὶ ἡ διάκρισις αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ κόσμου, φύσεως καὶ πνεύματος.¹⁹⁾ Ἡ τοιαύτη ὅμως σύγχυσις

¹⁸⁾ Περὶ τούτων ἴδε Husserl, *Logische Untersuchungen I* (1922) σελ. 50 κ.έ., Cohen, *Logik d. reinen Erkenntnis* (1922) σελ. 2 κ.έ., 52 κ.έ., P. Natorp *Logik (in Leitsätzen usw.)* (1910) § 7 σελ. 10, ἰδίᾳ ὁμοίως Rickert *Gegenstand d. Erkenntnis* (1921) Κεφ. III, μέρος IV, σελ. 134 κ.έ., *System d. Philosophie I* (1921) Κεφ. III μέρος IV σελ. 277, Θεοδωρακόπουλου *Φιλοσοφία καὶ ψυχολογία ἐν Ἀρχ. Φιλοσ. καὶ Θεωρ. Ἐπιστημ. Α'*. 311 κ.έ., τοῦ αὐτοῦ Ἡ ἐννοία τῆς ἀξίας, αὐτόθι Β', σελ. 175 κ.έ.

¹⁹⁾ Ἡ διάκρισις αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ κόσμου ἀποτελεῖ τὸ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα, τὴν βῆσιν τῆς ἰδεοκρατικῆς σκέψεως. Ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος κυρίως ἀναπτυχθεῖσα (Πολ. 407c, 508c, 509d, 511d, Φαιδρ. 287c), χαρακτηρίζει καὶ διέπει ἐνιαίως ὅλην τὴν ἰδεοκρατικὴν παράδοσιν, ὅσον καὶ ἂν αἱ ἀποχρώσεις ὑφ' ἃς ἐμφανίζεται εἶναι ποικίλαι. Δέον νὰ θεωρηθῆ ἄσχετος πρὸς τὴν μεταφυσικὴν διαφωνίαν μεταξὺ δυϊσμοῦ καὶ μονισμοῦ. Τὸ μονιστικὸν

ἀντενάκλα ἀμέσως ἐπὶ τοῦ συστήματος καὶ τῶν μεθόδων τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν.

Εὐνόητον ἄθεν ὅτι ἡ ἀναγεννωμένη ἰδεοκρατικὴ σκέψις ἠναγκάσθη νὰ συγκεντρώσῃ τὰς προσπάθειάς της εἰς τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως καὶ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς μεθόδου καὶ τοῦ συστήματος τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν. Προσέλαβε δὲ ὡς ἐκ τούτου ἡ ὅλη φιλοσοφικὴ κίνησις τῶν τελευταίων χρόνων, ἐν' ἣ ὀφθαλμοφανῶς ἐπικρατεῖ ἡ ἰδεοκρατικὴ κατεύθυνσις, χαρακτῆρα μονοπλεύρους γνωσεολογικὸν καὶ ἐπιστημολογικόν. Τῇ βοηθείᾳ κυρίως τῆς μαθηματικῆς σκέψεως, ἀπεκρούσθη ἡ ψυχολογικὴ θεμελίωσις τῆς γνώσεως. Βάσις δὲ τῆς γνώσεως κατέστη τὸ ἀπόλυτον συνειδός, ὡς ἡ ἐνότης ἐξ ἧς πηγάζουν αἱ τὴν γνώσιν θεμελιούσαι κατηγορίαι. Ἀπεκρούσθη ἐπίσης ἡ καθαρῶς ἐμπειρικὴ καὶ ψυχολογικὴ ἀντίληψις τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χώρου καὶ ἐθεωρήθησαν χρόνος καὶ χῶρος μόνον ὡς μορφαὶ τῆς μαθηματικῆς σκέψεως.²⁰⁾ Καὶ γενικώτερον κατέστη ἐκ νέου ἡ διάκρισις μορφῆς καὶ περιεχομένου,²¹⁾ ἀδιάσειστος προϋπόθεσις τοῦ φιλοσοφικῶς διανοεῖσθαι.

Διὰ τοῦ ἐκ νέου ἀκριβεστεροῦ προσδιορισμοῦ τῆς μορφῆς τῆς αἰτιότητος καὶ δὴ διὰ τοῦ περιορισμοῦ αὐτῆς εἰς τὸν αἰσθητὸν κόσμον, ἀπηλευθερώθη ἀπὸ τὴν νομοτέλειαν τῆς ὕλης ὁ νοητὸς καὶ ἠθικὸς κόσμος,²²⁾ τὸν ὁποῖον ὁ ψυχολογισμὸς δὲν ἠδύνατο νὰ διακρίνῃ ἀπὸ

σύστημα τοῦ Ἐγέλου, λόγου χάριν, δὲν χωρίζεται ἀπὸ τὴν διάκρισιν αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ κόσμου.

²⁰⁾ Ὡς πρὸς τὴν διάκρισιν νοητοῦ καὶ αἰσθητοῦ ἐν τῇ παρ' ἡμῖν φιλοσοφικῇ φιλολογίᾳ ἴδε Θεοδωρακοπούλου, Ἡ ἔννοια τῆς φιλοσοφίας καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, ἐν Ἀρχ. Φιλ. καὶ Θεωρ. Ἐπιστ. Α'. σελ. 49 κ.έ. Κ. Τσάτσου αὐτόθι Α'. σελ. 88—94. Rickert, System d. Philosophie I (1921) σελ. 101 κ.έ., Lask, Die Logik d. Philosophie u. die Kategorienlehre ἐν Ges. Werke II (1923) σελ. 45.

²⁰⁾ Cohen, Logik d. reinen Erkenntnis (1922) σελ. 150, ἰδίᾳ 156 κ.έ., Natorp Logik (1910) §§ 29 καὶ 30, E. Cassirer Substanz u. Funktionsbegriff (1910) σελ. 241.

²¹⁾ Πρώτη πηγὴ τῆς διακρίσεως ταύτης εἶναι ὁ Ἀριστοτέλης (Μεταφ. VII, 11, 1036a, IV, 5, 1010a). Ἐν τῇ συγχρόνῳ ἰδεοκρατίᾳ ἔχει ἀμεσον πηγήν τὸν Kant. Ἴδε Kant, Prolegomena § 9, 10, ἐκδ. Ἀκαδ. σελ. 282 κ.έ., Rickert, System d. Philosophie I (1921) σελ. 52 κ.έ., 141, 179 κ.έ.

²²⁾ Τοῦτο εἶναι ἔργον τοῦ Kant (Kr. d. r. V. προλ. τῆς β' ἐκδ., ἐκδ. Α-

τὸν αἰσθητὸν κόσμον, ἀκοιβῶς διότι δὲν ἠδύνατο νὰ χωρίσῃ τὴν ψυχολογικὴν ἐνέργειαν ἀπὸ τοῦ περιεχομένου αὐτῆς. Οὕτως ὁμως, ἀναδημιουργηθέντος τοῦ νοητοῦ κόσμου, ἐπέστη ἡ ἀνάγκη τοῦ καθορισμοῦ τῆς μεθόδου πρὸς γνῶσιν τοῦ κόσμου τούτου. Κατέναντι τῆς μεθόδου τῶν φυσικομαθηματικῶν ἐπιστημῶν τοῦ Καθαροῦ λόγου, ἀνεπτύχθη τότε καὶ ἐθεμελιώθη ἡ ἀξιολογικὴ μέθοδος τῶν ἱστορικῶν καὶ κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, σχοῖσα βαθυτάτην ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν διαμόρφωσιν τῶν ἐπιστημῶν τούτων.²³⁾

Ὁ χαρακτήρ τῆς ὅλης φιλοσοφικῆς ἐρεῦνης ἀντικατοπτρίζεται ἀπολύτως καὶ εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνος αἱ ἀπόπειραι πρὸς διατήρησιν τοῦ φιλοσοφικοῦ ἐνδιαφέροντος περὶ τὸ πρόβλημα τοῦ δικαίου, ὡς αἱ τοῦ Stahl, Ahrens καὶ Lasson²⁴⁾, στεροῦνται βαθυτέρας λογικῆς θεμελιώσεως, ἀλλὰ καὶ μικρὰν ἠσκησαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἐπιστήμης τοῦ θετικοῦ δικαίου. Ὑπῆρξαν τοῦναντίον ἀφορρῆ νὰ προκληθῇ ζωηρότερα ἀντίδρασις, ἣτις καὶ κατέληξε εἰς τὴν πλήρη ἄρνησιν τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου.²⁵⁾ Ἐλησημονήθη ἡ μεταφυσικὴ βῆσις τῆς περὶ δικαίου

καδ. σελ. 19)· ὁ νεοκαντισμός ἀπλῶς ἀνεπέωσε τὴν ἀρχὴν ταύτην, δι' ἧς καὶ μόνῃς καθίσταται δυνατὴ ἡ ὑπαρξίς πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ κόσμου.

²³⁾ Εἶναι κυρίως ἔργον τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τῆς Ἀϊδελβέργης. Ἴδε ἀνωτ. σημ. 10.

²⁴⁾ Ὁ J. F. Stahl (1802—1861), οὗτινος τὸ ἔργον *Philosophie d. Rechts auf der Grundlage christlichen Weltanschauung* (α' ἔκδ. 1830—1833) ἔχει βῆσιν τὴν χριστιανικὴν φιλοσοφίαν, ὑπῆρξεν ὁ ἡγέτης τῶν πλέον συντηρητικῶν κατευθύνσεων καὶ ἀσκεῖ καὶ σήμερον ἐπίδρασιν τινα, περιορισμένην ὁμως, εἰς τοὺς κύκλους αὐτούς. Ὁ Lasson (1832—1917) ὑπῆρξεν ὀρθόδοξος ἐγγελιανός. Ἀλλὰ καὶ τούτου τὸ ἔργον *System der Rechtsphilosophie* (1882) δὲν ἠσκησεν οὔτε τὴν ἐπιρροὴν τὴν ὁποίαν ἐδικαιούτο νὰ ἀσκήσῃ. (Ἴδε περὶ αὐτοῦ G. Lassons A. Lassons *Rechtsphilosophie* ἐν *Arch. f. Rechts. u. Wirtschaftsph.* XXV σελ. 311 κ.έ.). Ὁ Trendelenburg (1802—1872) διὰ τοῦ ἔργου *Naturrecht* (1860), παρὰ τὴν πρωτοτυπίαν τῶν διατυπώσεων αὐτοῦ καὶ ὁ Ahrens (1808—1874) διὰ τοῦ ἔργου τοῦ *Naturrecht* (1846 α' ἔκδ., 6η ἔκδ. 1870) ἤρχισαν νὰ κάμνουν καὶ ὑποχωρήσεις ἐναντι τοῦ ἐμπειρισμοῦ. Οὐχ ἦττον ὁμως πάντες οἱ συγγραφεῖς οὗτοι δύνανται νὰ θεωρηθῶσι συνεχισταὶ τῆς ιδεοκρατικῆς παραδόσεως, ἀλλ' οὐχὶ κατὰ τὰ βαθύτερα αὐτῆς νάματα.

²⁵⁾ Ὁ Bergbohm (1849—1931) *Jurisprudenz u. Rechtsphilosophie*

θεωρίας τοῦ Savigny καὶ τοῦ Puchta,²⁶⁾ οἱ δὲ ἐπίγονοι αὐτῶν ἐτρέποντο πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἢ τὴν δογματικὴν ἔρευναν, χωρὶς νὰ ἐξετάζουσι τὸν θεωρητικὸν αὐτῆς λόγον.²⁷⁾ Γενικῶς ὅμως ἐθεωρεῖτο τότε, καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ ἐμπειρισμοῦ ὀρθῶς, ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου στερεῖται ἀντικειμένου. Πᾶν ὅ,τι παρέχει ἡ ἐμπειρία εἶναι καὶ πρέπει νὰ εἶναι ἀντικείμενον τῆς δογματικῆς ἢ τῆς κοινωνιολογίας τοῦ δικαίου. Ἄλλ' οὐδὲν ὑπάρχει διὰ τὸν ἐμπειρικὸν ἐκτὸς τῶν αἰσθητῶν δεδομένων τῆς ἐμπειρίας. Ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου ἔχει ἀντιθέτως ὡς ἀντικείμενον τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου καὶ τὰς ἐξ αὐτῆς συναγομένας ἀξιολογικὰς μορφάς. Ἄλλ' ὁ ἐμπειριστὴς δὲν δύναται νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν ἰδέαν. Ἡ ἀναγνώρισις τῆς ἰδέας προϋποτίθησι τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ νοητοῦ κόσμου· τούτου δὲ ἡ ὑπαρξὶς προϋποτίθησι τὴν ὑπαρξὶν λογικοῦ συνειδότητος. Ἐν ἄλλοις λόγοις φιλοσοφία τοῦ δικαίου εἶναι δυνατὴ μόνον ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ἰδεοκρατίας. Ἦτο ὅθεν ἀκόλουθον ὅτι πρὸς

I, 1892) διετύπωσεν πάντων ἐντονώτερον τὴν ἄρνησιν ταύτην. Ἄλλὰ καὶ ὁ Bierling (1841—1919) (Juristische Prinzipienlehre 5 τομ. 1894—1917) (ἴδε π.χ. τόμ. V σελ. 76) προβαίνει ἐμπειρικῶς καὶ μακρὰν πάσης ἀληθοῦς φιλοσοφικῆς θεωρίας. Ἐνταῦθα δύνανται νὰ καταταχθῶσι καὶ οἱ Somló, Juristische Grundlehre, (α'. ἔκδ. 1917, β'. 1927), Weigelin Einf. in die Moral- u. Rechtsphilosophie, (1927) καὶ Mezger Sein u. Sollen im Recht (1920).

²⁶⁾ Ἴδε σχετικῶς Schönfeld, Puchta u. Hegel (ἐν Rechtsidee u. Staatsgedanke, Festg. f. J. Binder, 1930) σελ. 1. κ. ἑ.

²⁷⁾ Τοῦτο δὲ παρατηρήθη καὶ παρ' ἡμῖν, ἔνθα μόνον ἐν τῷ συστήματι τοῦ Καλλιγᾶ ὑποδηλοῦται φιλοσοφικὴ τις διάθεσις καὶ προσπάθεια λογικῆς θεμελιώσεως τῶν γενικῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου. Δὲν θὰ ἔπρεπε ὅμως ἐν προκειμένῳ νὰ λησμονηθῇ καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ Φιλίππου Ἰωάννου καὶ τοῦ ἐθνικοῦ ἐμφυχωτοῦ καὶ σοφοῦ διδασκάλου Ν. Καζάζη. Καὶ ὡς πρὸς τὸν Καλλιγᾶν μὲν ἡ τάσις αὕτη διαφαίνεται εἰς τὰς κατὰ κεφάλαια προτασσομένας «προθεωρίας» αὐτοῦ. Ἴδε ἰδίᾳ I § 1, 2, II § 20, IV § 1—3. Ὁ Καλλιγᾶς διετέλεσε ἀπὸ 1838—1843 ὑφηγητὴς τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἐν τῷ ἡμετέρῳ Πανεπιστημίῳ (Καλλιγᾶ Μελέται καὶ Λόγοι, πρόλογος Α. Κρασσᾶ σ. ι'). Τοῦ Φ. Ἰωάννου σύγγραμμα σχετικὸν δὲν ὑπάρχει. Ὁ Φ. Ἰωάννου ἐδίδαξε τὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου, ὡς δεύτερον μέρος τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας. Αἱ δὲ παραδόσεις αὐτοῦ ἐξεδόθησαν τὸ πρῶτον μὲν κατὰ τὸ ἔτος 1862 ὑπὸ Α. Οἰκονόμου (β' ἔκδ. 1863), ὑπὸ τὸν τίτλον «Φιλοσοφικὴ δικαιολογία ἢ φυσικὸν δίκαιον» μετὰ τινῶν προσθηκῶν ἐκ τοῦ φυσικοῦ δικαίου τοῦ Γρὸς (Gross) (Ἔπάρχει ἑλληνικὴ μετάφρασις τούτου ὑπὸ Α. Πολυζοῖδου,

τὴν ἄρνησιν τῆς ἰδεοκρατίας, ἐχώρησε παραλλήλως καὶ ἡ ἄρνησις τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Ἄλλ' ἦτο ἐπίσης ἀκόλουθον ὅτι ἡ ἀναγέννησις τῆς ἰδεοκρατίας ἔσχεν ὡς ἄμεσον ἀποτέλεσμα τὴν ἀναγέννησιν τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου καὶ δὴ ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα, ὑφ' ὃ καὶ ἀνεγεννήθη τότε ἡ ὅλη φιλοσοφία.

Ἐν Γαλλίᾳ μὲν διὰ τοῦ κλασσικοῦ ἔργου τοῦ Gény,²⁸⁾ ἐν Ἰταλίᾳ διὰ τῶν προσπαθειῶν τοῦ Gentile,²⁹⁾ τοῦ Ravà,³⁰⁾ τοῦ Bartolomei,³¹⁾ καὶ τοῦ del Vecchio,³²⁾ ἐν Γερμανίᾳ διὰ τῶν ἔργων τοῦ Stammler,³³⁾

ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀρχαὶ τῆς φιλοσοφ. ἐπιστήμης τοῦ δικαίου» (1836). Δεύτερον ἐξεδόθησαν αἱ παραδόσεις αὗται ὑπὸ τὸν τίτλον «Φιλοσοφικὴ δικαιολογία ἢ πραγματεία τοῦ φυσικοῦ δικαίου» (1879) ὑπὸ τοῦ Δ. Ι. Ἀντωνιάδου, μετὰ τινῶν προσθηκῶν εἰλημμένων ἐκ τοῦ συστήματος τοῦ Ahrens καὶ ἐκ τῶν ἑλληνικῶν τοῦ θετικοῦ δικαίου συγγραφεῶν. Ὁ Φ. Ἰωάννου οὐδέποτε ἀνεγνώρισεν ὡς αὐθεντικὰς ἀμφοτέρως τὰς ἐκδόσεις ταύτας τῶν παραδόσεών του. Λεπτομερὲς σύστημα φιλοσοφίας τοῦ δικαίου συνέγραψε παρ' ἡμῖν πρῶτος ὁ Νεοκλῆς Καζάζης (ἔγεν. 1849), Φιλοσοφία τοῦ δικαίου 3 τόμ. β' ἔκδ. 1891—92, Ἐγκυκλοπαίδεια καὶ μεθοδολογία τοῦ δικαίου (1893).

²⁸⁾ Méthode d'interprétation et sources en droit privé positif (α' ἔκδ. 1899, γ' ἔκδ. 1932), Science et technique en droit privé positif (4 τόμοι, α' ἔκδ. 1914—1924), La notion du droit en France ἐν Archives de Philosophie du droit et de sociologie juridique, 1931 σελ. 9—41.

²⁹⁾ I fondamenti della filosofia del diritto, Pisa, 1916. Περὶ Gentile (γενν. 1875) ἴδε Calogero Τὸ θεμελιώδες πρόβλημα τῆς συγχρόνου ἰταλικῆς φιλοσοφίας ἐν Ἀρχεῖφ Φιλ. καὶ Θεωρ. Ἐπιστ. Α' σελ. 159—182.

³⁰⁾ Introduzione alla filosofia del diritto (1911), Il diritto come norma tecnica (1912), Lo stato come organismo etico (1911).

³¹⁾ Lezioni di filosofia del diritto (1917), Lez. della giurisprudenza pura (1912) ὄρα καὶ ArchRWph. XXIII σελ. 310. Ὁ Ravà καὶ ὁ Bartolomei πρόσκεινται ἐν πολλοῖς εἰς τὴν ἀξιολογικὴν σχολὴν τοῦ Rickert.

³²⁾ Il sentimento giuridico (1905), Il concetto del diritto (α' ἔκδ. 1906, β' ἔκδ. 1912), Il concetto della natura e il principio del diritto (α' ἔκδ. 1900, β' ἔκδ. 1922). Ἡ γενικὴ κάτοψις τοῦ συστήματος τοῦ del Vecchio εὔρηται ἐν ταῖς Lezioni di filosofia del diritto (β' ἔκδ. 1932). Περὶ del Vecchio ὄρα Κ. Τσάτσου, Τὸ ἔργον τοῦ Giorgio del Vecchio ἐν Ἀρχεῖφ Φιλ. καὶ Θεωρ. Ἐπιστ. Δ' σελ. 79—90, 198—206. Περὶ τῆς ἐν Ἰταλίᾳ κινήσεως ἴδε Perticone, Die italienische Rechtsphilosophie im letzten Vierteljahrhundert ἐν Arch f. R. u. Wph. XXIII σελ. 265 κ.έ.

³³⁾ Wirtschaft u. Recht (α' ἔκδ. 1896, ε' ἔκδ. 1924), Die Lehre v. richtigem Recht (α' ἔκδ. 1902, β' ἔκδ. 1926), Theorie d. Rechtswissenschaft (α' ἔκδ. 1911, β' ἔκδ. 1923), Lehrbuch d. Rechtsphilosophie (α' ἔκδ. 1922, γ'

Binder,³⁴⁾ Lask³⁵⁾ καὶ Radbruch³⁶⁾ βραδύτερον δὲ καὶ παρ' ἡμῖν, ἔνθα μάλιστα πρῶτον ἐνεφανίσθη ἡ ἰδεοκρατικὴ κίνησις ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου καὶ κατόπιν εἰς τὴν γενικὴν φιλοσοφίαν,³⁷⁾ ἀλλὰ γενικῶς εἰς ὀλόκληρον τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον, δημιουργεῖται τότε μία πρωτοφανῶς ζωηρὰ κίνησις περὶ τὰ προβλήματα τῆς πολιτείας καὶ τοῦ δικαίου.³⁸⁾

ἔκδ. 1928), Rechtsphilosophische Abhandlungen u. Vorträge (1925). Περὶ Stammler ἴδε Κ. Τριανταφυλλοπούλου, Γεν. Ἀρχαί τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀστ. δικαίου (1926) σελ. 9 κ. ἐ., τοῦ ἰδίου Τὸ δίκαιον, 1929, ἀνατύπ. ἐκ Μεγ. Ἐγκυκλοπ.) ἴδια σελ. 6—12, 22, 29, 32 κ. ἐ., Βάλληνδα Ἡ θετικὴ νομικὴ ἐπιστήμη 1930 σελ. 21 κ. ἐ., Βεζανῆ, Ἡ θεωρία τοῦ Κράτους (1922) σελ. 103 κ. ἐ. Ἴδε καὶ συζητήσιν Κορδάτου — Κ. Τσάτσου ἐν Ἀρχ. Οἰκονομ. καὶ Κοινων. Ἐπιστημ. τόμ. 9 (1929), σελ. 21* καὶ τόμ. 10 (1930) σελ. 1* καὶ 41*.

³⁴⁾ Rechtsbegriff u. Rechtsidee (1915) (διεξονυχιστικὴ κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ Stammler), Philosophie d. Rechts (1925), Zur Lehre vom Rechtsbegriff ἐν Logos XVIII (1929), Die Freiheit als Recht εἰς συζητήσεις τοῦ πρώτου ἐγελιανοῦ Συνεδρίου τῆς Χάγης σελ. 146—210 (1931) (ἴδε ἀνωτ. σημ. 12). Διὰ τῶν τελευταίων τούτων μελετῶν ὀλοκληροῦται ἡ προσχώρησις τοῦ Binder εἰς τὴν ἐγελιανὴν θεωρίαν. Περὶ Binder ἴδε L a g e n z, Ἡ στροφή πρὸς τὴν μεταφυσικὴν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου τοῦ Julius Binder, ἐν Ἀρχ. Φιλοσοφ. καὶ Θεωρ. Ἐπιστ. Β' σελ. 335 κ. ἐ. Ἴδε καὶ αὐτόθι Κ. Τσάτσου σελ. 361, 365 κ. ἐ.

³⁵⁾ Rechtsphilosophie (α' ἔκδ. 1900). Ἡδη ἐν Gesam. Schriften I (1923) σελ. 275 κ. ἐ. Ἴδε ἀνωτέρω ὑποσημ. 11.

³⁶⁾ Rechtsphilosophie β' ἔκδ. 1932. (Ἡ α' ἔκδ. 1914, ὑπὸ τὸν τίτλον Grundzüge d. Rechtsphilosophie). Ὁ Radbruch εἶναι μαθητὴς τοῦ Rickert καὶ τοῦ Lask καί, παρὰ τινὰς διαφωνίας, ὁ κύριος ἐκπρόσωπος τῆς νοτιοδυτικῆς γερμανικῆς σχολῆς ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου.

³⁷⁾ Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἰδεοκρατικὴ κίνησις ἔχει ὡς χαρακτηριστικὸν σημεῖον ἐνάρξεως τὴν ἐμφάνισιν τοῦ «Ἀρχείου Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν», τὸ 1929. Πρωτοπόρος ὅμως ὑπῆρξεν ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου διὰ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Κ. Τριανταφυλλοπούλου (ἴδε σημ. 35), τοῦ πρώτου εἰσαγάγοντος τὴν νεοκαντιανὴν μορφήν τῆς ἰδεοκρατίας παρ' ἡμῖν.

³⁸⁾ Εἰς τὰς διαφόρους ἰδεοκρατικὰς κατευθύνσεις τῆς ὅλης φιλοσοφίας ἀντιστοιχοῦν, ὡς ἤδη ἐρρήθη, καὶ αἱ ἰδεοκρατικαὶ κατευθύνσεις ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου. Ἐκ τῆς σχολῆς τοῦ Μαρβούργου προέρχεται, παρὰ τὰς μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ Natoirp διαφωνίας, (ἴδε σχετικῶς Natoirp, ἐν Kant - Studien τομ. 18 σ. 12 κ. ἐ.) ὁ πατὴρ τῆς συγχρόνου φιλοσοφίας τοῦ δικαίου R. Stammler (ἴδε ἀνωτ. σημ. 33). Ἐπίσης ὁ M. Salomon (Grundlegung zur Rechtsphilosophie β', ἔκδ. 1925). Ἐκ τῆς νοτιοδυτικῆς γερμανικῆς σχολῆς προέρχεται ὁ Lask (ἴδε ἀνωτ. σημ. 9 καὶ 35). Ὁ Radbruch (ἴδε ἀνωτ.

Ὁ γνωσεολογικὸς ὅμως καὶ μεθοδολογικὸς χαρακτήρ τῆς νεοκαντιανῆς φιλοσοφίας ἐπέθηκε ζωηρὰν τὴν σφραγίδα αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τῶν πρώτων προσπαθειῶν τῆς συγχρόνου φιλοσοφίας τοῦ δικαίου. Ἡ κατάταξις τοῦ δικαίου μεταξὺ τῶν ἀντικειμένων τῆς γνώσεως καὶ ὁ ὁρισμὸς αὐτοῦ, ἡ κατάταξις τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ἐν τῷ συστήματι τῶν

σημ. 36) οὕτινος ὁ σχετικισμὸς, διάφορος τοῦ σχετικισμοῦ τοῦ ἀρνούμενου πᾶσαν ἀπόλυτον ἀξίαν, κινεῖται ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ἰδεοκρατίας καὶ δὴ τῆς ἀξιολογικῆς κατευθύνσεως αὐτῆς. Ἴδε ἐπίσης ἀνωτ. σημ. 39. Τέλος τὴν ἐφαρμογὴν τῆς φαινομενολογικῆς θεωρίας ἐν τῇ θεωρίᾳ τοῦ δικαίου ἐπεδίωξαν ὁ A. Reïnacl (1883—1917), Die apriorischen Grundlagen des bürgerlichen Rechts, ἐν Jahrb. f. Phänomenologie I, 1913 σελ. 685—847), ὁ Felix Kaufmann (Logik u. Rechtswissenschaft, 1922) καὶ ὁ Gerhart Husserl (Rechtskraft u. Rechtsgeltung I, 1925) τοῦ ἰδίου Negatives Sollen im bürg. Recht (1931).

Πλεῖστα τὰ κοινὰ πρὸς τὸν νεοκαντισμὸν ἔχουν ἡ σχολὴ τοῦ L. Nelson (1882—1927), System d. philosophischen Rechtslehre (1920), ὀπαδοῦ τοῦ αἰρετικοῦ τοῦ Kant μαθητοῦ Fries (1773—1843) καὶ ἡ σχολὴ τῆς Βιέννης, ἧς ἰδρυτὴς εἶναι ὁ Kelsen (Hauptprobleme d. Staatsrechtslehre, β' ἐκδ. 1923, Der soziologische u. der juristische, Staatsbegriff 1922, Allgemeine Staatslehre, 1925). Εἰς ταύτην ἀνήκουν καὶ οἱ Verdross (Verfassung d. Völkerrechtsgemeinschaft (1923). Die Einheit d. rechtlichen Weltbildes, (1923), J. Merkl (Allgemeines Verwaltungsrecht, 1927 Die Lehre von der Rechtskraft 1923). Μεταπολεμικῶς ἐξεδηλώθη σαφῶς καὶ ἡ πρὸς τὰ ἄλλα μεγάλα ἰδεοκρατικὰ συστήματα μεταστροφή.

Ὁ J. Binder (ὄρα σημ. 34), ὅστις μέχρι τοῦ 1925 ἔδει νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς προσκείμενος εἰς τὴν ἀξιολογικὴν κατεύθυνσιν τοῦ νεοκαντισμοῦ, κατέστη ἐκτοτε ὁ κύριος ἐκπρόσωπος τοῦ ἐγελιανισμοῦ ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου. Ὡς ἐγελιανὸς δέον νὰ χαρακτηρισθῆ ὁ M. Wundt (Staatsphilosophie, 1923), ἀλλ' ἰδίᾳ ὁ K. Larenz (Hegels Zurechnungslehre, 1929, Das Problem der Rechtgeltung, 1929). Περὶ αὐτοῦ ἴδε K. Τσάτσου, Τὸ ἔργον τοῦ K. Larenz καὶ ὁ ἐγελιανισμὸς ἐν τῷ δικαίῳ, ἐν Ἀρχ. Φιλοσ. καὶ Θεωρ. Ἐπιστ. Β' σελ. 362—372. Ἰδιαιτέρας μνείας ἀξίος εἶναι ὁ ὑπὸ E. Mayer, M. Wundt καὶ K. Larenz, ἐπὶ τῇ ἐξηκονταετηρίδι τοῦ Binder ἐκδοθεὶς ἐναίσιμος τόμος Rechtsidee u. Staatsgedanke, 1930. Ἴδε καὶ Sauer Hegel u. die Gegenwart ἐν Arch. f. R. u. Wph. XXV σελ. 1 κ. ἐ., J. Kraus Wirtschaft u. Gesellschaft bei Hegel αὐτόθι σελ. 9 κ. ἐ.

Ὁ W. Schönfeld (Die logische Struktur der Rechtsordnung, 1927, Von der Rechtserkenntnis, 1931, Puchta u. Hegel (ἐν τῷ προορηθέντι ἐναίσιμῳ τοῦ J. Binder τόμῳ σελ. 1 - 62) εὐρίσκεται εἰς ἀμεσωτέραν σχέσιν πρὸς τὸν Schelling. Ἀλλὰ καὶ τοῦ Fichte ἡ ἐπίδρασις ἐπὶ τῆς πολιτειολογίας, ἰδίᾳ εἶναι σημαντικὴ. Ἴδε π.χ. Holfelder, Fichtes transzendente De-

ἐπιστημῶν καὶ ἡ ἐκ ταύτης συναγομένη μέθοδος πρὸς γνῶσιν τοῦ δικαίου, ἡ μεθοδολογικὴ σχέσις τοῦ θετικοῦ δικαίου πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ δικαίου καὶ ἡ ἐκ ταύτης προκύπτουσα ἀξιολογία τοῦ δικαίου· περὶ ταῦτα κυρίως τὰ μεθοδολογικὰ προβλήματα ἐστράφη μέχρι σήμερον ἡ ἔρευνα τῆς ἀναγεννηθείσης φιλοσοφίας τοῦ δικαίου.

duktion der Gesellschaft ἐν Arch. R. W. Ph. XXII σ. 401 κ.ε. Leibholz Fichte u. der demokratische Gedanke (1921).

Οἱ ὡς νεογεγλιανοὶ συνήθως χαρακτηριζομένοι *Berolzheimer* (1869—1920) (*System d. Rechts u. Wirtschaftsphilosophie* 5 τομ., 1904) καὶ *J. Kohler* (1849—1919) (*Lehrbuch d. Rechtsphilosophie* 3η ἐκδ. 1923) ἤμιστα συνδέονται πρὸς τὸ βαθύτερον νόημα τῆς ἐγγελιανῆς σκέψεως.

Ἀρτιωτέρα ἐκθεσις τῆς συγχρόνου κινήσεως περὶ τὴν θεωρίαν τοῦ δικαίου ἐν Γερμανίᾳ εἶναι ἡ τοῦ *Larenz Rechts u. Staatsphilosophie der Gegenwart* (1931).

Ἡ ἐν Γαλλίᾳ κίνησις ὑπολείπεται κατὰ πολὺ τῆς ἐν Γερμανίᾳ. Ἐχει στενωπότερον χαρακτήρα, ἅτε στρεφόμενη εἴτε εἰς θέματα γενικῶν ἀρχῶν τοῦ δημοσίου ἢ τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου, εἴτε εἰς κοινωνιολογικὰς ἐπισκοπήσεις. Τὰ καθαρῶς φιλοσοφικὰ προβλήματα, ὡς ἡ θεμελίωσις τῆς ἐννοίας καὶ τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας ἐλάχιστα ἀπησχόλησαν τοὺς ἐν Γαλλίᾳ. Ὁ εὐρύτερον συλλαβὼν τὴν ὅλην προβληματικὴν τοῦ δικαίου εἶναι ὁ *Fr. Gény* (ἴδε ἄνωτ. σημ. 31)· ἔχει ὡς ὀπαδόν του τὸν *Renard Le droit, la logique et le bon sens* (1925), *Le droit, la justice et la volonté* (1924), *Le droit, l'ordre et la raison* (1926), *La théorie de l'institution* (1930).

Βαθεῖαν ἐπίδρασιν ἀσκεῖ ἐπὶ τε τοῦ *Fr. Gény* καὶ τοῦ ἐπ' ἐσχάτων σημαντικὴν συμβολὴν παρέχοντος εἰς τὴν μελέτην τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου *L. le Fur*, ἡ κλασσικὴ θεωρία τοῦ φυσικοῦ δικαίου, διὰ τὴν ἀποδειχθῆ καὶ ἀκόμη μίαν φοράν ἢ, μέσῳ τοῦ καθολικισμοῦ, βαθεῖα συνάφεια τοῦ γαλλικοῦ πνεύματος πρὸς τὸν μεσαίωνα, ἀλλὰ καὶ γενικώτερον τὴν προοριτικὴν φιλοσοφίαν. (Τοῦ *L. le Fur* ἴδε *La théorie du droit naturel ἐν Recueil des Cours de l'Acad. de droit intern.*, (1927), *Droit naturel et réalisme*, ὡς καὶ *Droit individuel et droit social*. (Αἱ δύο τελευταῖαι μελέται ἐδημοσιεύθησαν εἰς τὰ παρὰ τοῦ ἰδίου ἐκδιδόμενα *Archives de philosophie du droit et de sociologie juridique*, ἔτος Α' σ. 225—230, 279—309). Περὶ τῆς ἐν Γαλλίᾳ κινήσεως ἴδε *Gény, Méthode d'interprétation etc.* 1932 II σελ. 235—286, τοῦ ἰδίου *Science et Technique en droit privé positif II*, 1915, σελ. 52—110, 191—294, *Bonnes case*, *Introduction à l'étude du droit*, 1926, *F. Battaglia*, *L'interpretazione giuridica nella moderna letteratura francese ἐν Riv. Int. di Fil. d. diritto IX* σελ. 185—237, 376—413.

Διὰ τὴν ἰταλικὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου ἴδε *Alf. Poggi*, *Il concetto del diritto e dello stato nella filosofia giuridica italiana contemporanea*, 1933. Εἰδικῶς διὰ τὴν σχέσιν τῶν διαφορῶν φιλοσοφικῶν ρευμάτων πρὸς τὸ

Ἄλλ' ἢ ταξιθέτησις τῶν ἐπιστημῶν καὶ ὁ προσδιορισμὸς τῆς λογικῶς ἀναγκαίας μεθόδου διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν θεωρίαν τῶν διαφόρων ἀντικειμένων τῆς γνώσεως εἶναι ἀπλῶς ἐργασίαι ἐκκαθαριστικαὶ τοῦ ἐδάφους καὶ προπαρασκευαστικαὶ τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφικῆς σκέψεως. Δὲν ἀποτελοῦσι οὐσιαστικὴν θεωρίαν τῶν πραγμάτων, ἀλλ' ἀπλῶς τοποθειοῦσιν ἡμᾶς ἐπὶ τῆς σκοπιᾶς, ἀφ' ἧς ταῦτα πρόκειται νὰ θεωρῶνται. Τὴν οὐσίαν αὐτῶν θεωροῦσι αἱ καθ' ἕκαστον μὲν ἐπιστῆμαι, ἐφ' ὅσον τὰ ἀντικείμενα ἐρευνῶνται ὄντολογικῶς, ἡ φιλοσοφία δέ, ἐφ' ὅσον ταῦτα ἐρευνῶνται ἀξιολογικῶς ³⁹⁾ Καὶ ἡ μὲν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα δύναται, ἐκ τῆς φύσεως αὐτῆς, νὰ περικλείηται εἰς μέρος τοῦ ἐπιστήτου καὶ νὰ ἐξαντλεῖται ἐν αὐτῷ. Ἡ φιλοσοφικὴ ὅμως θεωρία, ἀκριβῶς λόγῳ τοῦ ἀξιολογικοῦ αὐτῆς χαρακτῆρος, βλέπει τὰ πράγματα πάντοτε ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ ὅλον, ὅπερ καὶ ἀναπαύεται ἐν τῇ λογικῇ ἐνότητι τοῦ συνειδότος. ⁴⁰⁾

Τὴν τοιαύτην φιλοσοφικὴν θεωρίαν, ἣτις ἴσως ἔπρεπε νὰ ἐπακολουθήσῃ τῆς γνωσεολογικῆς καὶ τῆς ἐπιστημολογικῆς ἐρεῦνης, στηριζομένην καὶ ἐπὶ τῶν πορισμάτων τῶν κατ' ἰδίαν ἐπιστημῶν, δὲν ἐπετέλεσεν ἐν τοῖς πλείστοις ἡ ἀναγεννηθεῖσα ἰδεοκρατία. Καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς ρυθμίσεως τοῦ χάους, ὅπερ ἀφιλοσόφητος πεντηκονταετία προὔκάλεσε, ἀλλὰ καὶ ὁ φόβος τῶν νέων φιλοσόφων μήπως κατηγορηθῶν ὡς μεταφυσικοί, ⁴¹⁾ ὥσει εἴαν ἡ μεταφυσικὴ ἦτο ὑπὸ πᾶσαν αὐτῆς μορφήν

δημόσιον δίκαιον, ἴδε Θ. Τσάτσου, Τὰ σύγχρονα πνευματικὰ ρεύματα εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δημοσίου δικαίου, ἐν Ἀρχ. Φιλ. καὶ Θεωρ. Ἐπιστ. Γ' σ. 410—442, Δ' σ. 23—48.

³⁹⁾ Rickert, System d. Philosophie (1921) σ. 175 κ.έ., ἐπίσης 163 κ.έ.

⁴⁰⁾ Rickert ἐνθ. ἀν. σελ. 14 κ.έ., Windelband Lehrbuch (ἀνωτ. σημ. 3 καὶ 9) § 1 σελ. 1 κ.έ. Ἰδε κατωτ. σημ. 62.

⁴¹⁾ Ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου εἶναι ἀναγκαία ἡ ἀκόλουθος διευκρίνισις. Οὐδὲν φιλοσοφικὸν σύστημα εἶναι ἄμοιρον μεταφυσικῶν προὑποθέσεων. Κυρίως τὰ λεγόμενα θετικιστικὰ συστήματα ἀναχωροῦν, καὶ δὴ ἀσυνειδήτως καὶ ἀνεξελέγκτως, ἀπὸ μεταφυσικῶν ἀρχῶν. Ἡ κριτικὴ φιλοσοφία τούναντίον διαχωρίζει τὰ μεταφυσικὰ στοιχεῖα τῶν λοιπῶν καὶ καθιστᾷ συνειδητὴν τὴν ὑπαρξίν αὐτῶν καὶ ἰδίᾳ περιορίζει ταῦτα ἐντὸς ὁρίων, πέραν τῶν ὁποίων ἡ μεταφυσικὴ δὲν ἔχει θέσιν. Ἀλλὰ καὶ ἡ κριτικὴ φιλοσοφία κατ' ἀνάγκην θεμελιούται τελικῶς ἐπὶ μεταφυσικῶν προὑποθέσεων.

Ἐπὶ τῆς ἀνάγκῃ τῆς ἀναγωγῆς τῆς μεταφυσικῆς πρὸ κριτικῆς τὴν ὁποίαν, καίτοι ἀνέτρεψεν ὁ Kant,

ἀπορριπτέα, ὥσει ἔαν χωρὶς ὀρθὴν μεταφυσικὴν ἦτο δυνατὴ ἢ ὀλοκλήρωσις τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως, κατέστησαν τὴν ὅλην σύγχρονον ἰδεοκρατικὴν κίνησιν, μέχρι τοῦλάχιστον καὶ τοῦ τέρατος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολέμου, μονόπλευρον, ξηρὸν, ἀπρόσωπον, ὥς νὰ ἐπρόκειτο περὶ εἰδικῆς τινὸς ἐπιστήμης, αὐστηρῶς περικεκλεισμένης εἰς τὰ ὅρια τῆς διανοητικῆς λογικῆς. Ὡς τοιαύτη δὲ φιλοσοφικὴ προπαίδεια, περὶ

ἀνακαλύπτει τις ἐπιμελῶς κεκαλυμμένην εἰς τὰ θετικιστικὰ συστήματα (Driesch, Ostwald) καὶ σήμερον ἀκόμη. Ὑπάρχει ὅμως μεταφυσικὴ μετακριτικὴ, ἣτις ὄχι μόνον δὲν ἐθίγη, ἀλλὰ καὶ προπαρεσκευάσθη ὑπὸ τῶν κριτικῶν τοῦ Kant. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν, μεταφυσικὴ ἀπαντᾶται καὶ εἰς τὰ νεοκαντιανὰ συστήματα. Τὰ περὶ τῆς κρίσεως τῆς πρώτης πηγῆς τῆς γνώσεως (Das Urteil des Ursprungs) τοῦ Cohen (ἴδε Logik d. reinen Erkenntnis (1922) σ. 79 κ.έ.), τὰ περὶ ἐνοραματικῆς βεβαιότητος (intuitive Gewissheit) καὶ γενικῶς τὰ περὶ ἀμέσου θέας τῆς οὐσίας (Wesenserschauung) τοῦ Husserl (ἴδε Ideen zu einer reinen Phänomenologie I (1913) σ. 43, 113), τὰ περὶ τῆς ὑπεράνω τῶν ἀντιθέσεων ἀξίας, ὡς κριτηρίου τοῦ κόσμου τῶν ἀντιθετικῶν ἀξιῶν (Die Uebergesetzlichkeit als Wertmaasstab der Gegensetzlichkeit) τοῦ Lask (ἴδε Die Lehre vom Urteil ἐν Ges. Schriften II (1923) σ. 386 κ.έ.), τὰ περὶ προφυσικῆς τοῦ Rickert (ἴδε System d. Phil. I 1921, σελ. 289), πάντα ταῦτα φέρουν τὴν σφραγίδα τῆς μεταφυσικῆς. Ἐν ἔξαιρέσει ὅμως τις τὸν Lask, οὗτινος τὸ ἔργον ἀνέκοψεν προώρως ὁ θάνατος καὶ τὸν Natorp, εἰς τὰ μετὰ θάνατον δημοσιευθέντα μαθήματα πρακτικῆς φιλοσοφίας (ἴδε ἀνωτ. σημ. 8), τὰ μεταφυσικὰ ταῦτα προβλήματα θίγονται ὡς ὅρια τῆς γνωσεολογίας θέματα, ὡς προβλήματα μορφῆς καὶ ὄχι οὐσίας. Καὶ τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι οἱ ἠγηθέντες τῆς νεοκαντιανῆς κινήσεως εἶχον πάντες ὑποστῆ τὴν βαθεῖαν ἐπίδρασιν τοῦ κρατοῦντος τῆς ἐποχῆς τῆς ἐμφανίσεώς των θετικισμοῦ καὶ ἔζησαν μεταξὺ τῆς ἀνάγκης τῆς μεταφυσικῆς, διὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν τῶν συστημάτων αὐτῶν καὶ τοῦ φόβου μήπως ἀπομακρυνθῶσι πέραν τοῦ δέοντος τῆς θετικῆς σκέψεως τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν. Ἰδε Rickert System σελ. 31, Cohen Logik σελ. 606 (517), Ethik σελ. 17, 19, 44 κ.έ., 114 καὶ ἰδίᾳ 432 κ.έ. Σημειωτέον ὅτι ἡ ἀντιμεταφυσικὴ διάθεσις παρατηρεῖται ἰδίᾳ παρὰ τοῖς ἰδρυταῖς τοῦ νεοκαντιανοῦ. Τῶν μαθητῶν τὰ ἔργα ἐστράφησαν ἐκ νέου, ὀλίγον ἢ πολὺ, πρὸς τὴν μεταφυσικὴν. Ἰδίᾳ αἱ Vorlesungen über praktische Philosophie, τὸ τελευταῖον ἔργον τοῦ Natorp (ἴδε ἀνωτ. σημ. 8), ἀποτελοῦν τὸ θαρραλεώτερον βῆμα πρὸς τὴν μεταφυσικὴν ἀλλὰ καὶ τοῦ Lask τὸ ἔργον (ἴδε ἀνωτ. σημ. 9), διατρέχει μεταφυσικὴ πνοή (ἰδίᾳ ἐν τῇ Logik der Philosophie, ἐν τόμ. II, καὶ τὰ ἀποσπάσματα περὶ τοῦ συστήματος τῆς λογικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας, ἐν τόμ. III τῶν Gesammelte Schriften). Ἰδε καὶ Al. Heidegger Sein u. Zeit I (1927) οὗτινος οἱ πρὸς τὴν νεοκαντικὴν ἰδεοκρατίαν δεσμοὶ εἶναι κατ' ἐξοχὴν πλέον χαλαροί.

τὴν διεξακρίβωσιν τῶν ἐννοιῶν καὶ τὴν κατάταξιν αὐτῶν ἐνδιατρίβουσα, ἐστερεῖτο τῆς ζωτικῆς φλογός, ἥτις διέλαμπε εἰς τὰ ἔργα τῶν φιμελιωτῶν τῆς ἰδεοκρατίας καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν ἱκανοποιεῖ τὰς βαθυτέρας ἀξιώσεις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ἡ τάσις αὐτῆς νὰ σχηματίζη ἐννοίας, νὰ ὀρίζη καὶ συστηματοποιῇ ταύτας, ἢ ἐννοιοκρατικῆ αὐτῆς ὑπερβολῇ προὔκάλεσε ζωηρὰν ἀντίδρασιν, ἥτις ἀντλοῦσα ἀπὸ τὸν Kierkegaard,⁴²⁾ καὶ τὸν Nietzsche⁴³⁾ καὶ ἀμεσώτερον ἀπὸ τὸν Bergson⁴⁴⁾ καὶ Dilthey⁴⁵⁾ τὰς δυνάμεις αὐτῆς, εὔρε καὶ πέραν τῆς ἐπιστήμης ζωηρὰν ἀπήχησιν εἰς τοὺς κύκλους τοῦ Stefan George καὶ τοῦ Gundolf.⁴⁶⁾

Ἀμείλικτοι ἐξετοξεύθησαν εἰρωνίαι κατὰ τῶν καιηγητῶν τῆς φιλοσοφίας, τῶν διῦλιζόντων τὰς ἐννοίας καὶ στερούντων αὐτὰς οὐσίας καὶ ζωῆς, κατὰ τῶν ἐν τῇ ἀκάμπτῳ μορφῇ λησμονούντων τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων. Αἱ ἄλογοι δυνάμεις τοῦ συνειδότος ἐξήρθησαν καὶ εἰσῆχθησαν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν θεωρίαν ὡς ἠθικὸν συναίσθημα, ὡς ἐνόρασις, ὡς ζωϊκὴ ὁρμή. Ἡ προσωπικότης, ὡς τι ἀπολύτως ἀτομικὸν καὶ ἀσύλληπτον διὰ τὸν λόγον, ἐξαρθεῖσα ἤδη ὑπὸ τοῦ Carlyle, ἀπετέλεσε ζωντανὴν ἀπόδειξιν τῶν στενῶν ὁρίων, ἅτινα, ἐκ τῆς γενεκευούσης αὐτῆς φύσεως, ἔχει ἡ ἐννοία. Καὶ τέλος αἱ μυστικαὶ δυνάμεις

⁴²⁾ (1813—1855). Ὑπῆρξεν ὁ ἀφανὴς πρωτοπόρος τοῦ νέου ἀντιλογικοῦ ρεύματος, ὁ κυρίως ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Hegel πλήξας τὴν λογικὴν στάσιν τοῦ πνεύματος. Παραδείγματα τῆς τοιαύτης του τάσεως ἴδε ἐν Entweder Oder (μετάφρασις ἐκ τῆς δανικῆς), Die Stadien des unmittelbar Erotischen. Einleitung. (Ἔκδ. Diederich, 1922, σελ. 43). Λέγει ἐκεῖ, πρὸς τὸν Mozart ἀπευθυνόμενος· «ὦ ἀθάνατε, εἰς ὃν τὸ πᾶν ὀφείλω, εἰς ὃν ὀφείλω ὅτι ἀπόλλεσα τὸ λογικόν μου, ὅτι ἡ ψυχὴ μου ἀνεστατώθη».

⁴³⁾ Ἴδε π. χ. Der Wille zur Macht ἀριθμ. 423, 424, 430. Ἐπίσης 470 κ. ἐ.

⁴⁴⁾ Ἴδε π. χ. Evolution Créatrice, κεφ. III ἐν τέλει, σελ. 183 κ. ἐ., κεφ. IV, κριτικὴ τοῦ Kant καὶ διαδόχων του σελ. 384 κ. ἐ.

⁴⁵⁾ Einleitung in die Geisteswissenschaften (1922), σ. XVII, 114 κ. ἐ.

⁴⁶⁾ Περὶ τῆς περὶ τὸν George κινήσεως ἴδε Fr. Wolters St. George u. die Blätter für die Kunst, 1930· ὡς πρὸς τὰ ἄνω ἴδε ἰδίᾳ σελ. 478—492. Ἐπίσης ἴδε Fr. Gundolf George (α' ἔκδ. 1921) σελ. 15 κ. ἐ. Παρ' ἡμῶν τὰ πλεῖστα παρὰ Κανελλοπούλου «Ἡ κοινωνία τῆς ἐποχῆς μας» (1932) σελ. 22 κ. ἐ. Ἐνταῦθα ἀνήκει καὶ ὁ Jaspers, Philosophie d. t. (1932), Psychologie d. Weltanschauungen (1922).

αί υποβαστάζουσαι τέχνην καὶ θρησκείαν ἐνεφανίσθησαν ἵνα ἐμφυ-
σήσωσι πνεῦμα ζωῆς εἰς τὴν ἐν τῇ ἐννοίᾳ καὶ τῇ διανοητικῇ σκέψει
ἀποστεωθείσαν συνείδησιν.

Ἡ ἀντίδρασις αὕτη, μερικῶς δικαία, ἐφ' ὅσον ἐστρέφετο κατὰ τῆς
συγχρόνου ἰδεοκρατικῆς κινήσεως, ἐπεξέτεινε τὴν ἀρνησιν αὐτῆς καὶ
ἐπὶ τῶν ἔργων τῶν μεγάλων ἰδεοκρατῶν. Ταῦτα ὅμως ἀνταποκρί-
νονται καὶ εἰς τὰς ἀξιώσεις τῆς αὐστηρᾶς ἐπιστημοσύνης, ἀλλὰ καὶ εἰς
τὴν ἀξίωσιν τῆς βαθυτέρας ἐγκαρδίου συνδέσεως τῆς ὅλης ψυχῆς πρὸς
τὴν διάνοησιν. Τὰ δῶρα, ἅτινα εἰς ἐποχὰς πνευματικῆς εὐφορίας
ὁμοβλαστάνουσιν ἐν μιᾷ συνειδήσει, εἰς πενιχροτέρας ἐποχὰς σκορπί-
ζονται εἰς πολλὰς προσωπικότητας καὶ γίνονται ἀντίθετοι ἀπόψεις, τὰς
ὁποίας μία εὐρυχωροτέρα διάνοια θὰ ἠδύνατο νὰ ἐγκλείσῃ καὶ συνα-
ρῆσιν ἐν ἑαυτῇ.

Ὅπως καὶ ἡ ἰδεοκρατικὴ ἀναγέννησις, οὕτω καὶ ἡ κατ' αὐτῆς ἀν-
τίδρασις ἔσχε τὴν ἀντίστοιχον ἐκδήλωσιν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου.
Ἐν τῇ θετικῇ νομικῇ ἐπιστήμῃ ἡ ἐννοιοκρατία ἔχει παράδοσιν πολὺ
παλαιότεραν τῆς ἰδεοκρατικῆς ἀναγεννήσεως καὶ ἀνεξάρτητον σχετικῶς
τῶν φιλοσοφικῶν ρευμάτων, ἂν καὶ δὲν δύναται νὰ θεωρηθοῦν καὶ
ἄσχετοι πρὸς τὰ φιλοσοφήματα τοῦ Κάντ καὶ ἰδίᾳ τοῦ Hegel, αἱ κατὰ
τὸν παρελθόντα αἰῶνα δημιουργηθεῖσαι ἐν Γερμανίᾳ νομικαὶ κατα-
σκευαὶ καὶ γ νικῶς ὁ τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι ἐν τῇ γερμανικῇ νομικῇ
ἐπιστήμῃ.⁴⁷⁾ Ἦτο φυσικὸν ὅτι ἡ τοιαύτη ἐννοιοκρατία παρηκολού-
θησε τὸν νομικὸν καὶ εἰς τὴν φιλοσοφικὴν θεωρίαν τοῦ δικαίου, οὕ-
τως ὥστε ἡ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος ἀναθάλλουσα φιλο-
σοφία τοῦ δικαίου, τόσον ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς φιλοσοφίας, ὅσον καὶ
ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, προωθεῖτο εἰς αὐστηρὰν ἐν-

⁴⁷⁾ S w o b o d a Das allg. bürgerl. Gesetzbuch im Lichte der Lehren
Kants (1926). Ὡς παραδείγματα μόνον ἀναφέρομεν τὰς θεωρίας περὶ νομικῆς
προσωπικότητος, τὰς περὶ ἐνοχῆς, τὰς περὶ καταλογισμοῦ τῶν πράξεων. Ἡ
θεωρία τῆς βουλήσεως ἐν ταῖς δικαιοπραξίαις ὀφείλει, ἂν ὄχι τὴν γένεσιν
τῆς, πάντως τὴν ἀρτιωτέραν τῆς διατύπωσιν, κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα, εἰς
τὴν Κριτικὴν τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου. Ὁ ψυχολογισμὸς ἐπηρέασε, καὶ οὐχὶ
γονίμως, μόνον τὸν Zitelmann.

νοιοκρατίαν, ἥτις καὶ τὴν πληρεστέραν αὐτῆς ἐκδήλωσιν εὐρίσκει εἰς τὰ ἔργα τοῦ R. Stammler.⁴⁸⁾

Ἡ κατ' αὐτῆς ἀντίδρασις εἰργάσθη διὰ τῶν αὐτῶν ἐπιχειρημάτων περίπου, δι' ὧν καὶ ἡ κατὰ τῆς ὅλης ἰδεοκρατίας ἀντίδρασις, μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐκεῖ μὲν τὰ πεδία τῆς τέχνης, τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἱστορίας παρεῖχον μείζονα λαβὴν ἐλέγχου τῆς τροπῆς τῆς νεοκαντιανῆς ἰδίας σκέψεως, ἐνῶ παρεῖχε πολὺ ὀλιγώτερον ἔδαφος ἢ μετὰ τῆς θετικῆς ἐπιστήμης στενώτερον συνδεδεμένη φιλοσοφία τοῦ δικαίου, ὅχι τόσον διότι αὕτη ἀποστολὴν ἔχει κυρίως νὰ προσδιορίζη τὴν μέθοδον καὶ τὴν συστηματικὴν θέσιν τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ διότι ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου, κατὰ τὰ βαθυτέρα προβλήματα αὐτῆς, κατ' ἐκεῖνα τοῦτέστι εἰς τὰ ὁποῖα περισσότερο δικαιολογεῖται ἢ κατὰ τῆς διακοσμητικῆς σκέψεως ἀντίδρασις, ἀποτελεῖ τμήμα καὶ συσσωματοῦται μετὰ τῆς γενικῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας. Τούτου ἕνεκεν ὑπῆρξε ποιτικῶς ἰσχνὴ ἢ κατὰ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου πῶλεμική, τόσων ἐ εἰνων οἵτινες ἀπὸ τῆς αἰσθησιοκρατίας ἀναχωροῦντες καὶ εἰς τὸν σχετικισμόν καὶ ἀνάγκην ὑποπίπτοντες, ἐξηφάνιζον τὸν θεωρητικὸν χῶρον τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου,⁴⁹⁾ ὅσον καὶ ἐκείνων, οἵτινες ἐξαίροντες τὰς ἀλόγους δυνάμεις τοῦ συνειδότος, εἰσῆγον εἰς τε τὴν νομικὴν ἐπι-

⁴⁸⁾ Τὸ ἔργον τοῦ Stammler εἶναι καὶ παρ' ἡμῖν ἤδη γνωστὸν ἐκ τῶν Γενικῶν ἀρχῶν τοῦ ἐλλ. ἀστ. δικαίου (1926) τοῦ Κ. Τριανταφυλλοπούλου (ἴδε σ. 9 σημ. 1) Ἐκ τῶν νεωτέρων του συγγραφεῶν δεόν νὰ μνημονευθῆ τὸ δίτομον Deutsches Rechtsleben (1928—31), ἔργον φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας τοῦ ἐν Γερμανίᾳ κρατήσαντος δικαιολογικοῦ πνεύματος, οὐδὲν ὅμως προσθέτον εἰς τὸ ὅλον σύστημα τῆς θεωρίας αὐτοῦ. Μέτιθι καὶ Κ. Τριανταφυλλοπούλου Δίκαιον, ἐν Μεγάλῃ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ. Ἀναφέρομεν τὸν Stammler ὡς τὸν σημαντικώτερον καὶ οὐχὶ ὡς τὸν ἀκραῖον καὶ ὑπερβολικώτερον ἐκπρόσωπον τῆς ἐννοιοκρατίας. Ἔργα ὡς τὸ Formatives u. funktionales Recht in der gegenwärtigen Kulturkrise (1926) τοῦ M. Bottenhausen καὶ Die Neue Wissenschaft vom Recht τοῦ W. Schapp (1930) διὰ τῶν πολυπλόκων αὐτῶν λογικῶν κατασκευῶν, νομίζω, ὅτι ὑπερακοντίζουν καὶ τὸν σκοπὸν τῆς σαφηνείας πλέον, τὸν ὁποῖον αἱ κατασκευαὶ αὗται ἐπιδιώκουν.

⁴⁹⁾ Ὁ Bergbohm παραμένει ὁ τυπικὸς ἐκπρόσωπος τῆς κατευθύνσεως ταύτης· ἴδε Jurisprudenz u. Rechtsphilosophie, 1892 ἰδίᾳ σελ. 83, 412 κ. ἐ., 478 κ. ἐ.

στήμην καὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου, κόσμους συνασθηματικούς καὶ μυστικούς.⁵⁰⁾ Διαφαίνεται δὲ ἰδίᾳ ἡ ἀδυναμία τῶν ἀντιδράσεων τούτων εἰς τὸ κεντρικὸν πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου, ἐν τῷ ὁποίῳ διασταυροῦνται πάντα τὰ πνευματικὰ ρεύματα τὰ πνέοντα διὰ τῆς νομικῆς ἐπιστήμης.

* * *

Δὲν δύναται ὅμως νὰ διαφύγῃ τὴν προσοχὴν τοῦ φιλοσοφικῶς ἱστοροῦντος ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ προπαίδεια, ἡ ἐν τῇ γνωσεολογικῇ καὶ ἐπιστημολογικῇ ἐρευνῇ ἐξαντλουμένη, ἔδωκε πλέον τοὺς καρπούς, τοὺς ὁποίους ἠδύνατο καὶ ἔπρεπε νὰ δώσῃ καὶ ἤδη ἐπέστη ὁ χρόνος νὰ προχωρήσωμεν εἰς τὴν φιλοσοφικὴν θεωρίαν τῆς οὐσίας τῶν πραγμάτων. Δὲν εἶναι τῆς παρούσης ἀλληλουχίας θέμα ὁ προσδιορισμὸς τῶν ἐρωτημάτων, ἅτινα τίθενται τὴν σήμερον εἰς τὴν γενικὴν φιλοσοφικὴν θεωρίαν. Ἄλλ' εἶναι ἀνάγκη ἔστω καὶ νὰ σκιαγραφήσωμεν τὰ προβλήματα τὰ ἀνακύπτοντα ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς πολιτείας καὶ τοῦ δικαίου.

Εἰς τὸ πεδίον τοῦτο θὰ ἔπρεπε πρωτίστως νὰ ἐπισύρῃ τὴν προσοχὴν ἡμῶν ἡ καθαρῶς μορφολογικὴ, ἡ τυπικὴ ἀντίληψις περὶ πολιτείας καὶ περὶ δικαίου, ἡ ἐπικρατοῦσα εἰς τὰς νεωτέρας ἰδεοκρατικὰς κατευθύνσεις. Πράγματι τὸ δίκαιον, ὡς τὴν ἑτερόνομον τάξιν, ὡς τὴν παρ' ἑτέρου τοῦτέστι ρύθμισιν τῶν πράξεων ἡμῶν, ἐδημιούργησεν ἡ

⁵⁰⁾ Εἰς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην θὰ πρέπει νὰ συγκαταλέξωμεν τόσον τινὰς τῶν ὁπαδῶν τῆς νεοθωμικῆς φιλοσοφίας, ὅσον καὶ τινὰς ἐκπροσώπους τοῦ «ἐλευθέρου δικαίου». Οἱ πρῶτοι θεμελιοῦν τὸ δίκαιον καὶ τὴν πολιτείαν ἐπὶ τῶν ἀποκαλύψεων τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἐπὶ καθαρῶς δηλονότι ἀλόγων δεδομένων, οἱ δεῦτεροι τονίζουν ἰδίᾳ τὸ «αἰσθημα τοῦ δικαίου» καὶ δι' αὐτοῦ ὁδηγοῦνται εἰς τὴν σύλληψιν τόσον τοῦ δικαίου γενικῶς ὅσον καὶ τῶν καθ' ἕκαστον κανόνων. Σημαντικώτεροι ἐκπρόσωποι τῶν πρώτων εἶναι οἱ *Cathrein* (*Recht, Naturrecht u. positives Recht* β' ἐκδ. 1909, *Moralphilosophie* δ' ἐκδ. 1904), *v. Hertling* *Rech, Staat u. Gesellschaft* (1917), *Hölscher* *Sittliche Rechtslehre* (1928). Τῶν δευτέρων χαρακτηριστικαὶ ἐμφανίσεις εἶναι ὁ *Gnaeus Flavius* (*Kantorowicz*). *Der Kampf um die Rechtswissenschaft* 1906, *Sternberg* *Einführung in die Rechtswissenschaft* I β' ἐκδ. 1920, ἰδίᾳ σελ. 135 κ. ἐ., *Renard* (ἀνωτ. σημ. 38).

ἱστορία εἰς ἀναπλήρωσιν τῶν ἀτελειῶν τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως, τῆς μὴ δυναμένης νὰ ρυθμίζῃ τὴν κοινωνικὴν αὐτῆς ἐνέργειαν αὐτονόμως, θέτουσα τοῦτέστι καὶ ἐπιβάλλουσα νόμους αὐτῇ αὕτη εἰς ἑαυτήν. Ἡ αὐτονομία προϋποθέτει ἀπολύτως ἐλεύθερα συνειδότα, συνειδότα ἅτινα εἰς πᾶσαν στιγμὴν ὡς μόνον κριτὴν ἔχουν τὰς ἐπιταγὰς τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Δι' αὐτὰ τὰ συνειδότα εἶναι βεβαίως περιττοὶ οἱ κανόνες δικαίου, ὅπως εἶναι περιττοὶ καὶ εἰς τοὺς «βασιλικούς ἀνδρας» τῆς πλατωνικῆς πολιτείας. Ἀρκεῖ τότε, πρὸς ἐπίτευξιν τῆς κοινωνικῆς τάξεως, τοῦ ἰδίου συνειδότης ἡ ἠθικὴ δύναμις. Εἰς κοινωνίαν ἐλευθέρως, δηλαδὴ ἠθικῶς βουλομένων ἀνθρώπων τὸ δίκαιον περιτεύει. Τὸ δίκαιον κατέστη ἱστορικὴ ἀνάγκη, διότι δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ κοινωνία ἐλευθέρως βουλομένων ἀνθρώπων, διότι εἶναι προφανῶς ἀδύνατος ἡ αὐτόνομος ἀπλῶς ρύθμισις τῆς ἱστορικῆς κοινωνίας. Τὴν διαγωγὴν, ἣν θὰ ἔδει ἕκαστος ἀνθρώπος νὰ ἐπιβάλλῃ ὁ ἴδιος εἰς ἑαυτόν, ἂν ἦτο κατ' ἰδέαν ἐλεύθερος, ἔρχεται ἤδη νὰ ἐπιβάλλῃ μία ὑπεράνω αὐτοῦ ἱσταμένη πολιτειακὴ δύναμις, εἰς τρόπον ὥστε, κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν αὐτοῦ ἐκδήλωσιν, νὰ συμπεριφέρηται, ὡσεὶ εἰάν ἦτο ἐλεύθερος ἰδίᾳ δυνάμει. Τοιοῦτοτρόπως δὲν ἐπιτυγχάνεται μὲν ὁ σκοπὸς τῆς ἐλευθερίας τῆς προσωπικότητος, εἰς ὃν ἀποβλέπει ἡ ἠθικὴ, ἀλλὰ κατορθοῦται τοῦλάχιστον ἡ ἀποτροπὴ τῆς προσβολῆς τῆς ἐλευθερίας τῶν ἄλλων. Κατέστη κατὰ ταῦτα τὸ δίκαιον, τὸ ἱστορικῶς ἀναγκαῖον συμπλήρωμα τῆς ἠθικῆς τάξεως, τὸ θεραπεῦον μερικῶς τὴν ἠθικὴν ἀδυναμίαν τῶν ἀνθρώπων. Καὶ ἰδανικὴ πολιτεία θὰ ἠδύνατο νὰ εἴπῃ τις ὅτι εἶναι ἐκείνη, ἐν ἣ ὀυδεμία προσβολὴ ἐλευθέρων κύκλων ἐνεργείας λαμβάνει χώραν, ἐκείνη ἐν ἣ ὄχι ἡ ἠθικὴ, ἀλλὰ μόνον ἡ ἐξωτερικὴ, ἡ κοινωνικὴ ἐλευθερία εἶναι ἀπόλυτος. Τούτων οὕτως ἐχόντων ἐμφανίζεται ἡ πολιτεία, ὑπὸ τὴν τυπικὴν ταύτην ἔννοιαν,⁵¹⁾

⁵¹⁾ Ἡ τοιαύτη καθαρῶς λογικὴ διάκρισις ἀναπτύσσεται εἰδικώτερον ἐν τῇ ἡμετέρᾳ μελέτῃ, Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου (1932) σελ. 42 κ.έ., ἐνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἐπὶ πλέον ἴδε Κ. Τσάτσου Τὸ ἔργον τοῦ G. del Vecchio ἐν Ἀρχ. Φιλ. καὶ Θεωρ. Ἐπιστ. Δ' σελ. 83 κ.έ. Ἀνάλογος ἀλλ' οὐχὶ καὶ ὁμοίᾳ εἶναι ἡ διάκρισις τοῦ S t a m m l e r (Lehrb. §§ 31—33), ἣν ἀποδέχεται καὶ Κ. Τρίανταφυλλόπουλος (Γεν. Ἀρχ. § 3 σελ. 17 κ.έ.). Ἡ τοιαύτη τυπικὴ διάκρισις ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ ἰδεῶδες τῆς φι-

ὡς ἀπλοῦν παραπλήρωμα καὶ δὴ ὡς παραπλήρωμα κατ' ἀξίαν κατώτερον τῆς ἠθικῆς, ἣτις καὶ πέραν τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας ἀποβλέπει εἰς τὴν πηγὴν αὐτῆς, τὸ ἐλεύθερον συνειδός.

Ἐὰν οὕτως εἶχον τὰ πράγματα, καὶ τοιαύτη μᾶλλον εἶναι ἢ κρατοῦσα ἐν τῇ συγχρόνῳ ἰδεοκρατίᾳ ἀντίληψις, τότε οὔτε τὸ δίκαιον, οὔτε ἡ πολιτεία θὰ ἦσαν ἔσχατοι σκοποί, ἰδέαι· θὰ ἦσαν ἀπλῶς τὰ ἀναγκαῖα μέσα πρὸς πληρεστέραν ἀνέλιξιν τῆς ἠθικῆς πληρότητος τοῦ ἀνθρώπου.

Ἄλλ' ἡ πολιτεία δὲν εἶναι ἀπλῶς ρυθμιστὴς τῆς ἐξωτερικῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀνθρώπων, δὲν ἀποβλέπει κυρίως εἰς τὴν πρόσφορον ἐκάστοτε προσαρμογὴν τῆς ἐξωτερικῆς αὐτῶν ὄντιότητος. Ἡ πολιτεία εἶναι κυρίως καὶ πρωτίστως μέγα καθίδρυμα παιδείας. Δὲν ὑπηρετεῖ εἰς τὴν ἰδέαν τῆς ἐλευθερίας μόνον ἀρνητικῶς, ἀποτρέπουσα τὴν προσβολὴν τῆς ἐξωτερικῆς ἐλευθερίας ἐνὸς ἐκάστου παρ' ἄλλων, ἀλλὰ καὶ θετικῶς, ἀποβλέπουσα, ὡς ἀληθῆς παιδαγωγός, εἰς τὴν ἐσωτερικὴν, τὴν πλήρη ἀπελευθέρωσιν τοῦ ἀνθρώπου⁵²⁾.

Βεβαίως, ὅπως καὶ τὸ δίκαιον οὕτω καὶ ἡ παιδεία θὰ ἦτο περιττὴ εἰς τὴν ὑποθετικὴν πολιτείαν, ἐνθα κυριαρχεῖ ὁ νοῦς, ἐνθα ἡ κοινω

λελευθέρας πολιτείας. ἣτις, περιορίζουσα τὴν ἐνέργειαν αὐτῆς εἰς ἐκεῖνα μόνον τὰ ἔργα, ἅτινα ἢ ἀτομικὴ πρωτοβουλία δὲν δύναται νὰ ἀναλάβῃ, ἐπιδιώκει ἀπλῶς καὶ μόνον τὴν τήρησιν τῆς κοινωνικῆς τάξεως. Τοῦτο βεβαίως δὲν σημαίνει ὅτι τὰ ρηθέντα γνωρίσματα τοῦ δικαίου εὑρηγνται μόνον εἰς τὰς φιλελευθέρας πολιτείας, σημαίνει μόνον ὅτι αἱ φιλελεύθεραι πολιτεῖαι περιορίζονται εἰς τὰ γνωρίσματα ταῦτα, ἐνῶ ἄλλα εἶδη πολιτειῶν, ὡς τὸ ἐν τῷ κειμένῳ κατωτέρῳ ἐκτιθέμενον, προσθέτουσι καὶ ἕτερα θεμελιώδη χαρακτηριστικὰ εἰς τὸ βασικὸν γνώρισμα τῆς ἑτερονομίας. Τὰ τοιαῦτα πρόσθετα χαρακτηριστικὰ δὲν εἶναι, ὡς τὸ τῆς ἑτερονομίας, μορφολογικόν· εἰσέρχονται εἰς τὸν προσδιορισμὸν τοῦ περιεχομένου τοῦ δικαίου, εἶναι δεοντολογικὰ χαρακτηριστικὰ.

⁵²⁾ Κυρίως στηρίζεται ἐπὶ τοῦ Πλάτωνος ἡ σκέψις αὕτη, ἣτις ἀποτελεῖ καὶ τὸν ἀκρογωνιαῖον λίθον τῆς περὶ πολιτείας θεωρίας του· ἴδε Γοργίαν 464 Β («δυοῖν ὄντων τοῖν πραγμάτων δύο λέγω τέχνας· τὴν μὲν ἐπὶ τῇ ψυχῇ πολιτικὴν καλῶ»), 513 Ε, 517 Β, Πολιτικὸν 309 C, Πολιτεία ν 519 Ε, (χαρακτηριστικὸν διὰ τὴν ὅλην πολιτικὴν τοῦ Πλάτωνος), Νόμους 688 Α, 705 D. Μεταξὺ τῶν νεωτέρων ἴδε Natorp Vorlesungen über praktische Philosophie (1925) § 202, σελ. 504 κ.έ., τοῦ ἰδίου Sozialpädagogik (1920) σελ. 177.

νική τάξις ἐξίκετο εἰς τὴν ἰδανικὴν αὐτῆς πληρότητα, εἰς τὴν κοινωνίαν ἐλευθέρως βουλομένων ἀνθρώπων. Εἶναι ἀναγκαῖα ὅμως ἐν τῇ ἱστορικῇ ζωῇ, ἔνθα δὲν ὑπάρχουν ἀπολύτως ἐλεύθερα, ἀλλὰ μόνον σχετικῶς ἐλεύθερα συνειδόμενα. Ἡ παιδεία, πάντοτε ἐν τῷ γίνεσθαι τελούσα, ἀποτελεῖ τὸν δυσάλωτον καρπὸν τοῦ χρονίου μόχθου καὶ τοῦ πόνου τῶν ἀνθρώπων. Τοῦτο δ' ἔχει ὡς κυρίαν αὐτῆς ἀποστολήν· τὴν μηδαμινότητα τῆς διαρκείας καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ ἀτόμου, σχετικῶς νὰ ἐπανορθοῖ, διὰ τοῦ διαρκοῦς εἰς τὰς ὑπὸ τῆς φύσεως προσφερομένας νέας ἀκαλλιεργήτους γενεάς μεταγγισμοῦ τῆς πνευματικῆς κληρονομίας τῶν παρωχημένων, οὕτως ὥστε ὑπὲρ τὴν διὰ τοῦ θανάτου ἀενάως κατατεμνομένην καὶ ἐξασθενουμένην ἀτομικὴν ὑπαρξιν νὰ σχηματίζεται μία ἀδιάπτωτος καὶ ἐνιαία ζωὴ τοῦ πνεύματος.⁶³⁾

Ἡ πολιτεία, ἀδιάπτωτος καὶ ἐνιαία καὶ αὐτῆ, εἶναι ὁ κύριος, ὁ ἀναγκαῖος φορεὺς τῆς ἱστορικῆς συνεχείας, τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῶν κοινωνιῶν. Βεβαίως ἡ πνευματικὴ παράδοσις εἶναι ἔννοια ἔχουσα εὐρυτέραν τῆς πολιτείας ἔκτασιν. Καὶ οἱ καθ' ἕνα ἄνθρωποι, ἰδίως οἱ ἐξέχοντες δημιουργοί, συναιροῦν ἐν ἑαυτοῖς τὸν πλοῦτον καὶ τὰς δυνατότητας τοῦ παρελθόντος. Ἄλλ' ἡ πολιτεία, ἐν τῇ συνεχεῖ καὶ διαρκεῖ αὐτῆς ὑποστάσει, διαθέτει μόνη αὐτὴ μέσα κατ' ἐξοχὴν πρό-

⁶³⁾ Τὴν παρούσαν ἀλληλουχίαν τοῦ κειμένου κινδυνεύουν νὰ ταυτίσουν πρὸς τοὺς κοινούς τόπους, δι' ὧν πανταχόθεν ἐπ' ἐσχάτων ὑμνεῖται ἡ ἀξία τῆς παραδόσεως, ὅσοι δὲν ἔχουν ἐπαρκῶς ἐμβαθύνει εἰς ταύτην, εἰς τρόπον ὥστε νὰ χωρίζουν τὴν παθητικὴν ἐμμονὴν εἰς τὰ κεκτημένα ἀπὸ τὴν διαρκὴ ἀναδημιουργίαν, τὴν καθημερινὴν ἐκ νέου ἐκτέλεσιν τῶν πνευματικῶν ἔργων, δι' ὧν σφραγίζεται καὶ κυροῦται ἐκάστη ἀνθρωπίνη ὀλότης. Ἡ παράδοσις, ἐν τῇ πραγματικῇ τῆς ἐννοίᾳ, δὲν πιέζει τὴν προσωπικότητα ἵνα συμμορφωθῇ πρὸς τὰ παρωχημένα. Τοῦναντίον παρέχει αὐτῇ τὴν δύναμιν, ἵνα ἐλευθερωθῇ ἀπὸ τῶν τοῦ ἀμέσου παρόντος ἀδυναμιῶν διὰ τῆς ἀνόδου εἰς τὴν σφαιρὰν τῶν ἀξιῶν, τῆς ἐλευθερίας δηλονότι, ἣν τὰ ἀξια ἔργα τοῦ παρελθόντος ἐνσαρκοῦσι. Ἡ παράδοσις ὅθεν οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς ὅ,τι ἐξωτερικὸν καὶ ἐπιφανειακὸν ἐπιπροστίθησι τὸ ἐκάστοτε πρόσκαιρον παρὸν εἰς τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων. Οἱ θέλοντες νὰ εἰσαχθοῦν εἰς τὸ νόημα τῆς παραδόσεως, τὸ ὁποῖον μόνον δι' ἀμέσου καὶ προσωπικῆς ἐπαφῆς πρὸς τὸ ἱστορικὸν γίνεσθαι διαφωτίζεται, πολύτιμα δύνανται νὰ εὕρωσι βοηθήματα εἰς τοὺς Λόγους πρὸς τὸ γερμανικὸν ἔθνος, *Reden an die deutsche Nation* τοῦ Fichte, (ιδίᾳ εἰς τὸν 8ον λόγον).

σφορα, ἵνα τὴν ἄμορφον καὶ νέαν φύσιν καταστήσῃ ἱκανὸν φορέα τῆς ἱστορικῆς κληρονομίας. Ἐν μιᾷ λέξει, ἡ ἀληθὴς πολιτεία παιδεύει τὰς συνειδήσεις διὰ τῆς ἐρρυθμισμένης παροχῆς ἐτοιμῶν ἀγαθῶν, τῶν ὁποίων ἡ πρώτη κατάκτησις ἐστοίχισεν αἰώνων ἔργα. Ἄγουσα οὕτω εἰς τὴν πληρεστέραν ἐκδίπλωσιν τοῦ ἀτομικοῦ συνειδότητος, καθίσταται τὸ ὑπόβαθρον τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ προϋπόθεσις ἄνευ τῆς ὁποίας ἡ ἱστορία δὲν ἐγγνώρισε ἀληθῆ δημιουργίαν πνευματικῶν ἀγαθῶν.

Οὔτε ἡ δυναμικὴ ἐπικράτησις, οὔτε ἡ ὑλικὴ εὐδαιμονία νοοῦνται ὡς ὑπατοὶ σκοποὶ τῆς πολιτείας. Εἶναι ταῦτα μέσα, συνήθως ἀναγκαῖα, πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ μόνου κατὰ λόγον δυνατοῦ σκοποῦ. Ὁ σκοπὸς δὲ αὐτὸς εἶναι ἡ παιδεία, ἡ ἐπὶ τοῦ παρελθόντος στηριζομένη, ἀλλὰ πρὸς τὰς νέας δυνάμεις τῆς ζωῆς στρεφομένη παιδεία πρὸς ἀρετὴν.

Ἴδου θέμα, ἐν ᾧ ὑπερβαίνομεν τὰς λογικὰς μορφὰς τῶν ἐννοιῶν καὶ εἰσερχόμεθα εἰς τὴν οὐσίαν, εἰς τὴν κρίσιμον οὐσίαν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων.

Ἡ παιδεία πρὸς ἀρετὴν ὁμῶς ἀποβλέπει πρωτίστως εἰς τὴν δημιουργίαν προσωπικοτήτων⁵⁴), ἀνθρώπων συνειδητῶς καὶ ἐλευθέρως ἐνεργούντων καὶ δημιουργούντων. Δύναται ἡ πολιτεία διὰ τῆς ἐρονόμου αὐτῆς τάξεως νὰ πληρώσῃ τὸν σκοπὸν αὐτόν; Ἴδου καὶ ἕτερον πρόβλημα οὐσίας.

Ἀληθῶς ἡ ἐννοια τῆς προσωπικότητος, ἣν τοσάκις ἐτόνισε ἡ κατὰ τῆς νεοκαντιανῆς σχολῆς ἀντίδρασις, πολλαπλῶς συγκρούεται καὶ συμπλέκεται μετὰ τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας. Πρόκειται περὶ στοιχείων προφανῶς ἀντιθέτων. Τὸ πρόσωπον συλλαμβάνεται πλήρως, μόνον ὡς τι ἀπολύτως ἀτομικόν, ὡς τι μοναδικόν⁵⁵), ἐνῶ τὸ δίκαιον,

⁵⁴) Προσωπικότης εἶναι τὸ πρόσωπον τὸ θεωρούμενον ὡς ἐνότης ἀξιῶν καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὡς ἐλευθέρη δημιουργικὴ δύναμις πολιτισμοῦ. Fichte Reden an die deutsche Nation III (Ἔκδ. Insel 1922) σελ. 38 κ. ἐ. Ἰδε Windelband Einl. in die Philosophie (1923) § 16 σελ. 338.

⁵⁵) Rickert Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung (1921 σελ. 175 κ. ἐ., 235 κ. ἐ., Jaspers Philosophie (1932) II σελ. 24 κ. ἐ. Τὸ πρόσωπον, ὡς τι ἀπολύτως ἀτομικόν, ἐνέχει καὶ στοιχεῖα μὴ συλλαμβανόμενα διὰ τῆς ἀφηρημένης γενικότητος τῆς ἐννοίας, στοιχεῖα δηλονότι ἄλλα

ἐν τῇ ἀφαιρέσει τῶν γενικῶν κανόνων καὶ ἐνίοτε καὶ τῇ ἀκαμψίᾳ αὐτῶν, οὔτε δύναται, οὔτε καὶ πρέπει νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὰ ἀπολύτως ἀτομικὰ στοιχεῖα, ὅσω καὶ ἂν ἐνίοτε τείνει νὰ πλησιάσῃ πρὸς αὐτά⁵⁶⁾.

γα. Ἀποτελεῖ δὲ ὡς ἐκ τούτου τὸ προσφιλέστερον ἀντικείμενον μελέτης τῶν ἀντιλογοκρατῶν. Οὕτω π. χ. τὸ ἔργον τοῦ Gundolf (ἴδε σημ. 46) στρέφεται ἀποκλειστικῶς πρὸς τὴν θεωρίαν τῶν ἀτομικῶν στοιχείων μεγάλων προσωπικοτήτων. Ἴδε καὶ M. Scheler Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik ἐν Jahrb. f. Phil. u. phänomenolog. Forschung II 366 κ.έ.

⁵⁶⁾ Ἐκείθεν καὶ ἡ συζήτησις κατὰ πόσον ἡ νομικὴ ἐπιστήμη εἶναι γενικεύουσα ἢ ἐξατομικεύουσα ἐπιστήμη.

Μία ἰδανικὴ περὶ δικαίου ὅπως καὶ μία ἠθικὴ κρίσις προϋποθέτουν τὴν γνῶσιν καὶ τῶν ἀπολύτως εἰδικῶν συνθηκῶν, ὑφ' ἃς εἰς ἕκαστος βούλεται καὶ πράττει ἐν δεδομένῃ στιγμῇ. Οὐδεμία ὅμως ὑπάρχει πράξις ἢ βούλησις, ἥτις νὰ ἔχῃ ἐπιτελεσθῆ ὑπὸ τὰς αὐτὰς πρὸς ἄλλην συνθήκας. Ἡ δ' ἐλαχίστη διαφορὰ δύναται νὰ εἶναι ἀποφασιστικῶς ἐπηρειαστικὴ τῆς ἠθικῆς ἢ τῆς ἰδανικῆς δικανικῆς ἡμῶν κρίσεως. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης, γινώσκων τί ἐστὶ δίκαιον, ἀποτελεῖ προσπάθειαν διεξακριβώσεως καὶ καταγνώσεως ἀπολύτως ἀτομικῶν στοιχείων.

Ἄλλ' ἡ τοιαύτη ἰδανικὴ δικανικὴ διάγνωσις προσκρούει εἰς τὰ ὅρια εἰς τὰ ὅποια θέτει κατέναντι τῆς ἀπειρομορφίας τῶν ἀτομικῶν ἐκδηλώσεων ἢ ἑτερόνομος τάξις. Αὕτη, χάριν τοῦ ἐνιαίου καὶ ἁρμονικοῦ τῆς κοινωνικῆς ἐνεργείας, καθορίζει γενικὰς τυπικὰς μορφάς, ἐπιβάλλουσα τὴν τήρησιν ὀρισμένων τύπων ἐνεργείας καὶ προσδίδουσα τὸ αὐτὸ νόημα εἰς πᾶσαν πράξιν, ὑπαγομένην εἰς γενικὴν τινα τυπικὴν μορφήν, ὅσαιδήποτε καὶ ἂν εἶναι αἱ κατὰ τὰ λοιπὰ διαφοραὶ αὐτῆς. Ἡ ἐξατομίκευσις δηλονότι τοῦ δικαίου σταματᾷ εἰς τὴν γενικότητα τῶν «πραγματικῶν δικανικῶν περιστατικῶν» τοῦ κανόνος δικαίου. Ἄλλ' ἡ τοιαύτη σχετικότητα τῆς ἐξατομικεύσεως δὲν καθιστᾷ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου γενικεύουσαν ἐπιστήμην. Τὸ δίκαιον στρέφεται πρὸς τὸ ἄτομον, εἶναι μία ἀξιολογικὴ κρίσις περὶ τῶν πράξεών του, ἀδιάφορον ἂν ἢ ἀνάγκη τοῦ ἐκ τῶν προτέρων προσδιορισμοῦ ὀρισμένων τύπων ἐνεργείας καὶ ἡ ἀδυναμία τῆς εὐρέσεως ὅλων τῶν δυνατῶν τύπων, ἀπομακρύνει τὴν πραγματικότητα ἀπὸ τὴν κατ' ἰδέαν ἰδανικὴν δικανικὴν κρίσιν, ἥτις, ὡς πᾶσα ἀξιολογικὴ κρίσις, ἔδει νὰ εἶναι ἀπολύτως ἀτομικὴ.

Ἐξ ἄλλου τὸ γεγονός, ὅτι συστηματοποιοῦντες τὰς νομικὰς ἐννοίας ὑπάγομεν ταύτας εἰς γενικὰς τινας ἐννοίας, αἵτινες καὶ τελικῶς ὑπάγονται ὡς εἶδος εἰς τὴν ἐννοίαν τοῦ δικαίου, δὲν εἶναι ἀποφασιστικὸν διὰ τὸν χαρακτῆρα τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου. Ὅλαι αἱ ἐπιστῆμαι ἀνάγουν τὸ ὑλικὸν αὐτῶν εἰς γενικὴν τινα ἐννοίαν καὶ ἀπὸ αὐτῆς τῆς ἀπόψεως ἐξατομικεύουσαι ἐπιστῆμαι δὲν ὑπάρχουν. Αἱ ἐπιστῆμαι ὅμως διακρίνονται κατὰ τὸν σκοπὸν, πρὸς ὃν ὡς ἐκ τῆς φύσεως αὐτῶν ἀποβλέπουν. Γνώσις τοῦ δικαίου, ὡς γνῶσις ἱστορικοῦ γεγονότος, εἶναι πάντοτε κρίσις ἀτομικοῦ τίνος δεδο-

Τὸ δίκαιον, ὡς ὀλότης, θὰ μείνη πάντοτε μακρὰν τοῦ ἀπολύτως ἀτομικοῦ καὶ κατ' ἀκολουθίαν τοῦ ἀληθοῦς προσώπου. Ἐν τούτοις τὸ δίκαιον εἶναι τεταγμένον νὰ ρυθμίζῃ τὴν ζωὴν τοῦ προσώπου, παραμερίζον τὴν ἀτομικότητα αὐτοῦ, μεθ' ἕλων τῶν ἠθικῶν καὶ ψυχολογικῶν διαφορῶν, ὡς ἐγκλείει καὶ ἰσοπεδοῦν ταύτην εἰς γραμμὴν τινα μέσην καὶ συχνάκις κατ' ἀξίαν κατωτέραν ἐνίων τῶν εἰς ταύτην τασσομένων ἀτόμων. Ἐκφεύγουν συχνάκις αἱ πολυτιμότεραι πτυχαὶ τῆς ψυχῆς τὴν ἑτερόνομον ρύθμισιν τοῦ δικαίου, τὴν καθυποβάλλουσιν ταύτην εἰς προεσχηματισμένας μορφὰς καὶ βιάζουσιν οὕτω τὴν ἐκ τῆς φύσεως πλήρη αὐτῆς ἀνάπτυξιν. Τὸ ἄτομον μόνον αὐτονόμως, τοὔτέστι ἐν τῇ ἠθικῇ τάξει, δύναται νὰ δικαιωθῇ καὶ καταξιωθῇ πλήρως. Τὸ δίκαιον, ὡς ἑτερόνομος ρύθμις, εἶναι ἐχθρὸς τοῦ ἀτόμου. Καὶ φαίνεται ὅτι ἢ θὰ πρέπει νὰ ἀρνηθῇ τις τὴν πολιτείαν καὶ τὸ δίκαιον, διότι ἀντιτίθεται εἰς τὴν ιδέαν τῆς προσωπικότητος, ἢ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσῃ τὸν λόγον, δι' ὃν ἐπιβάλλεται ἡ μερικὴ θυσία ταύτης χάριν τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας. Ἄλλ' ἴσως ἐκ βαθυτέρας ἐρεῦνης διαπιστωθῇ, ὅτι συνήθως μὲν δὲν ὑπάρχει θυσία ἀξίας, θυσία τῆς προσωπικότητος, ἀλλὰ θυσία τῆς ὕλικῆς εὐδαιμονίας τῶν ἀτόμων, ἣτις ὅμως δὲν ἔχει ἐν προκειμένῳ καμμίαν σημασίαν· ἐνίοτε ὅμως καὶ δὴ ὡς πρὸς τὰς τιτανικὰς ἐμφανίσεις τῆς ἱστορίας, ἐκείνας αἱ ὁποῖαι θραύουν πάντα νόμον, πάντα δεσμὸν καὶ καθ' ὃν, ὡς λέγει ὁ Ἀριστοτέλης⁵⁷⁾, «ἄτε διαφέρουσαι κατ' ἀρετῆς ὑπερβολήν, οὐκ ἔστι νόμος, αὗται γὰρ εἰσὶ νόμος», ὡς πρὸς αὐτὰς ὑπάρχει θυσία τῆς προσωπικό-

μένου, ἐνῷ γνῶσις φυσικοῦ τινος φαινομένου εἶναι πάντοτε γνῶσις, ἐν ἣ τὸ φαινόμενον ἐνδιαφέρει μόνον ὡς παράδειγμα γενικοῦ τινος νόμου· δὲν στρέφεται τὸ γνωστικὸν ἐνδιαφέρον πρὸς αὐτὸ τοῦτο τὸ φαινόμενον. Καὶ ἡ μὲν φιλοσοφία τοῦ δικαίου, ὡς θεωρία ἀξιῶν, τρέπεται πρὸς τὴν γενικότητα, τὴν ιδέαν τῆς πολιτείας καὶ τοῦ δικαίου. Ἄλλ' ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου, ἔχει ὡς ἀντικειμενικὸν σκοπὸν ὄχι τὴν ἀνεύρεσιν πάντοτε γενικωτέρων ἀρχῶν, ἀλλὰ τὴν διαπίστωσιν τοῦ ἰδιάζοντος χαρακτηῆρος ἐκάστης νομοθεσίας, ἐκάστου θεσμοῦ καὶ ἐν τέλει ἐκάστης πράξεως δικαίου. Τοῦτο σημαίνει ὅτι νομικὴ ἐπιστήμη εἶναι ἐξατομικεύουσα ἐπιστήμη. Περὶ τοῦ περιμαχῆτου τούτου ζητήματος ἴδε Radbruch Rechtsphilosophie (1932) σελ. 119, K. Tsatsos Der Begriff d. positiven Rechts (1928) I § 9 σελ. 48 κ. ἑ.

⁵⁷⁾ Ἀριστοτέλους Πολ. III 13, 1284 α.

τητος, ὅποτε εὐρισκόμεθα πρὸ τοῦ τραγικοῦ βάρους τῆς ἱστορικῆς μοίρας, πρὸ τῆς ἀντιθέσεως τῶν ἀπολύτων ἀξιῶν ἐν τῷ χρονικῷ γίνεσθαι, ἀντιθέσεως ἢ ὁποία ἀποτελεῖ ἴσως τὸ δυσκολώτερον πρόβλημα τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως. Ἴδου ἔσμος ἀληθῶν φιλοσοφικῶν προβλημάτων.

Ἄλλ' ἐπὶ τὰ ἴχνη τούτων προβάλλουν καὶ ἕτερα ἐρωτήματα. Τὸ μὲν φθαρτὸν καὶ ἐφήμερον ἄτομον οὐδέποτε δύναται, ἐν τῇ σχετικότητι τοῦ ἰδίου συνειδότος, νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἀπόλυτον ἐλευθερίαν καὶ ὅσα ἔργα πολιτισμοῦ ἐκ ταύτης ἀπορρέουν. Ἐὰν ὅμως ἡ ὁλοκλήρωσις τοῦ ἀτόμου εἶναι ἔργον μάταιον, τί νόημα ἔχει ὁλόκληρος ἡ ἱστορία; Μὴ τυχὸν ὑπάρχει ἱστορικὸν γεγονός, ἐν τῷ ὁποίῳ νὰ ἐνσαρκουῖται ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας; Μὴ τυχὸν ὑπάρχει εἰς ἀπόλυτος φορεὺς τοῦ πολιτισμοῦ; Καὶ μὴ τυχὸν ὁ φορεὺς οὗτος νὰ εἶναι ἀκριβῶς ἡ πολιτεία; ⁵⁸⁾ Καὶ ὄχι ἐκείνη ἢ αὕτη ἢ συγκεκριμένη πολιτεία, ἀλλὰ ἡ διαρκῆς γένεσις τῶν πολιτειῶν ἐν τῇ ἱστορίᾳ; Ἐὰν τοῦτο συμβαίνει, τότε τῆς ἱστορίας σκοπὸς δὲν εἶναι τὸ ἄτομον, ἀλλὰ ἡ εὐρυτέρα ὄντοτης τῆς πολιτείας, τότε δὲν ὑπάρχει ἡ πολιτεία διὰ τὴν εὐδαιμονίαν τοῦ ἀτόμου, ἀλλ' ὑπάρχει τὸ ἄτομον διὰ τὴν πολιτείαν. ⁵⁹⁾ Ἀνακύπτει ὅμως ἐν προκειμένῳ ἡ ἀνάγκη μιᾶς διασαφήσεως.

Πᾶσα πολιτεία εἶναι ἱστορικὸν γεγονός ἐμπῖπτον εἰς τὴν σχετικότητα καὶ τὴν ἀτέλειαν τῶν χρονικῶν ὄντων. Ποιούμεθα ὅμως λόγον καὶ περὶ τῆς ἰδέας τῆς πολιτείας ἢ καὶ συναφῶς περὶ τῆς ἰδέας τοῦ δικαίου. Ὑπὸ ποίαν ἔννοιαν πράττομεν τοῦτο; Ποίαν θέσιν ἔχουν πολιτεία καὶ δίκαιον εἰς τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν;

Δίκαιον καὶ πολιτεία ὑπάρχουν ὡς ἐπανόρθωσις τῆς ἀνελευθερίας τοῦ συνειδότος. Ἐὰν ὅμως τῆς πολιτείας σκοπὸς εἶναι ἡ ἐλευθερία τοῦ συνειδότος, εἰς τὸ ἰδανικὸν ἐκεῖνο σημεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον κατ' ἀ-

⁵⁸⁾ Πλάτωνος Γοργίας 464 β, 504 α, 515 β, 513 c, 517 β, Hegel Grundlinien d. Philosophie d. Rechts §§ 340—343, J. Erdmann Philosophische Vorlesungen über den Staat (1851) σελ. 18 κ.έ., 191 κ.έ.

⁵⁹⁾ Πλάτωνος Πολ. 462 α κ.έ. Ἡ πλατωνικὴ πολιτεία ἐκφράζει τὴν πληρεστέραν θυσίαν τοῦ ἀτόμου εἰς τὴν πολιτείαν. Battaglia Dall'individuo allo stato ἐν Riv. Int. di Fil. d. diritto XIII σελ. 301 κ.έ. Ἐπίσης ἴδε Heine mann Neue Wege der Philosophie (1929) σελ. 155 κ.έ.

νάγκην τοποθετεῖται τὸ τέρμα τῆς ἐξελίξεως τῆς πολιτείας καὶ ἐνθα μόνον ἐλεύθερα, αὐτονόμως κυβερνώμενα συνειδότα ὑπάρχουν, τὶς ὁ λόγος νὰ ὑπάρχουν ἀκόμη ἐκεῖ δίκαιον καὶ πολιτεία, ἀφοῦ οὔτε ἑτερόνομος ρύθμισις, οὔτε παιδεία εἶναι ἀναγκαῖαι μεταξὺ ἀπολύτως ἐλευθέρων ἀνθρώπων; Ἄλλὰ τότε δὲν δυνάμεθα νὰ διαιτῶμεν περὶ ἰδέας τοῦ δικαίου, ἀφοῦ αἱ ἐννοιαὶ αὗται αἴρονται ἀφ' ἑαυτῶν ἐν τῇ προσατενίσει τοῦ ἀπολύτου; Τὸ ἀπόλυτον, ὡς οὐσία τῶν ἰδεῶν, εἶναι ἀντίθετον πρὸς τὴν ἐννοίαν τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας, ἀφοῦ δίκαιον, πολιτεία, τάξις ἑτερόνομος καὶ παιδεία, πάντα ταῦτα νοοῦνται μόνον ἐν συνυφάνσει πρὸς τὴν ἱστορίαν, πρὸς τὸν κόσμον ἐνθα δὲν βασιλεύει ἡ γαλήνη τῆς θεωρίας, ἡ καθαρότης τῶν ἰδεῶν, ἀλλὰ ἡ πρᾶξις, ἡ μίξις ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, πνεύματος καὶ ὕλης, ὁ ἀγὼν πρὸς προώθησιν ἀπὸ τοῦ ἀτελεστεροῦ πρὸς τὸ ὀλιγώτερον ἀτελές, ἐν μιᾷ λέξει ὁ πόνος τῆς δημιουργίας; Ἱστορία πολιτισμοῦ, —καὶ ἄλλη ἱστορία δὲν ὑπάρχει— εἶναι ἀδιανόητος ἄνευ δικαίου καὶ ἄνευ παιδείας. Μόνον ἐὰν ἡ ἱστορία αὕτη καθ' ἑαυτὴν θεωρηθῇ ὡς τι ἀπόλυτον,⁶⁰⁾ τότε εἶναι καὶ τὸ δίκαιον καὶ ἡ παιδεία ἀπόλυτα ἀγαθὰ, ἰδέαι. Ἴδου ἡ κατεύθυνσις ἀπλῶς διὰ τὴν λύσιν προβλημάτων πολὺ πέραν τῶν συνήθων λογικῶν καὶ μεθοδολογικῶν ἀσχολιῶν κειμένων, προβλημάτων, τὰ ὅποια, ὅσον καὶ ἂν ὀλίγοι τὰ ἀντιλαμβάνονται ὡς προβλήματα, πρέπει νὰ τειθοῦν, ὡς ἀξιούντα ἀπάντησιν παρὰ παντὸς ἀληθῶς φιλοσοφοῦντος.

* *
*

Ἐφ' ὅσον τὰ γνωσεολογικὰ καὶ μεθοδολογικὰ ἐρωτήματα παρέμεναν ἀναπάντητα καὶ ἀσύντακτα, εἶνε εὐνόητον ὅτι εἰς ταῦτα ἐνετοπίζετο ἡ φιλοσοφικὴ σκέψις, διότι ἄνευ τῆς ἀντιμετώπισεως τούτων εἰς οὐδὲν πρόβλημα ἠδύνατο νὰ δοθῇ ῥιζικὴ λύσις. Ἀφ' ἧς ὅμως διὰ τῆς τοιαύτης ἡ ἄλλης ἀντιμετώπισεως, ἐκτῆσατο εἰς τὰ προπαιδευτικὰ ταῦτα προβλήματα ἑδραίαν τινὰ βάσιν ἡ φιλοσοφοῦσα σκέψις, δὲν ἦτο δυνατόν παρὰ νὰ στραφῇ ἐρωτικῶς πρὸς τὰ προβλήματα τῆς οὐσίας, προβλήματα, τὰ ὅποια δὲν θίγουν ἀπλῶς, ὡς αἱ εἰδικαὶ ἐπιστῆμαι, τὸ λογι-

⁶⁰⁾ Hegel Philosophie des Rechts § 259, Windelband Einl. in die Philosophie (1923) σελ. 328 κ. ε.

κόν ἡμῶν, ἀλλὰ πολλαχόθεν διαφωτίζουν καὶ διακαθορίζουν τὸ ἀκραιφνὲς νόημα καὶ τὴν εὐθύνην τῆς ζωῆς μας. Ἡ ἐλευθέρα, ἡ συνειδητῶς ζῶσα ψυχὴ ἀγωνιᾷ πρὸ τῶν ἀμειλίκτων ἐρωτημάτων, τὰ ὅποια, ἄγουν εἰς τὴν ἐξαφάνισιν ἢ τὴν θεμελίωσιν τῆς ἀξίας τῆς πολιτείας, τῆς ἀξίας τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Ἡ φιλοσοφία, ὅσον καὶ ἂν εἶναι ἀντικειμενικὴ θεωρία, καθαρὰ ἐπιστήμη κατὰ τὴν μεθοδικότητα καὶ λογικότητα τῆς σκέψεως αὐτῆς, δὲν θίγει προβλήματα ἔχοντα διὰ τὴν θεωρίαν μόνον σημασίαν, ἀλλὰ προβλήματα ἀρορήκτως συνδεόμενα πρὸς τὴν ἠθικὴν ἐνὸς ἐκάστου εὐθύνην διὰ τὴν πλήρωσιν τῆς ἀποστολῆς του ἐν τῇ ἱστορικῇ ζωῇ, προβλήματα ἀκτινοβολοῦντα μέχρι τῶν μυχαιάτων τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐχει δ' ὡς ἐκ τούτου, χωρὶς νὰ ἐξέλθῃ—καὶ μάλιστα κυρίως ὅταν δὲν ἐξερχεται—τοῦ αὐστηροῦς ἐπιστημονικοῦ πλαισίου, εὐρεῖαν ἠθικὴν καὶ κοινωνικὴν ἀποστολήν. Ὁ φιλόσοφος, κατὰ τὴν ἰδιάζουσαν αὐτῷ ἔρευναν, θεμελιώνει ἢ ἀνατρέπει ἀξίας. Ἡ φιλοσοφία εἶναι ἀξιολογία.⁶¹⁾ Δὲν πρέπει νὰ διστάσωμεν νὰ τονίσωμεν τὴν ἀλήθειαν αὐτήν, ἐκ φόβου ἐκείνων οἱ ὅποιοι ἐπιμελῶς περιορίζουν τὴν ἐπιστημονικὴν θεωρίαν τῶν πραγμάτων εἰς τὴν, καθὼς λέγουσιν, ἀντικειμενικὴν διαπίστωσιν αὐτῶν, διότι φαντάζονται ὅτι κατὰ τὴν τοιαύτην γνωστικὴν λειτουργίαν ἴστανται ἐπὶ ἐδραιωτέρου ἐδάφους ἢ ὁ ἀξιολογῶν, βάσει ἀντικειμενικῶν ἀρχῶν, φιλόσοφος. Ἀλλὰ καὶ αἱ ἀκριβέστεραι τῶν ἐπιστημῶν ἀπὸ ἀξιωμάτων ἀρχονται, ἀπὸ δογματικῶν ὑποθέσεων καὶ βάσει τούτων χωροῦσι εἰς τὴν ἐξήγησιν τῶν κατ' ἰδίαν φαινομένων. Αὕτη εἶναι ἡ ἀντικειμενικότης τῶν εἰδικῶν ἐπιστημῶν. Ἡ φιλοσοφία ἀρχεται ὁμοίως ἀπὸ ὑποθέσεων, διότι μόνον τοιουτοτρόπως εἶναι δυνατὸν νὰ ἀρχίσῃ λειτουργοῦσα ἢ σκέψις· δὲν ἐρευνᾷ ὅμως τὰ φαινόμενα, ἀλλὰ τὰ νοήματα τῶν φαινομένων, τὴν σημασίαν τὴν ὁποίαν ἔχουν διὰ τὴν ἀνθρωπίνην συνείδησιν, διὰ τὴν ἱστορίαν ἢ καὶ γενικώτατα διὰ τὸ σύμπαν.⁶²⁾ Ἐκφέρει κρίσιν περὶ τῆς ἀξίας αὐτῶν, βάσει

⁶¹⁾ R i c k e r t System der Philosophie I (1921) VII Κεφ., § 7 σελ. 142. Τοῦτο ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τὴν θεμελιώδη ἀρχὴν τῆς ἀξιολογικῆς νεοκантиανῆς σχολῆς.

⁶²⁾ Z e l l e r Die Philosophie der Griechen (1892) I σελ. 6, R i c k e r t

ἀντικειμενικῶς ὁρισμένων ὑποθέσεων, ἢ, ἂν θέλετε τὸν πλατωνικὸν ὄρον, βάσει τῶν ἰδεῶν. Κρίνει κατὰ πόσον ἐν γεγονόσ εἶναι τὸ ὄρθον μέσον, ἢ πάντως μὲν σχετική, ἀλλὰ καὶ προσφοροτέρα πραγματώσις τῆς ἀπολύτου ἀξίας. Κρίνει ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀντικειμενικοῦ κριτηρίου τῆς ἰδέας, ὅπως αἱ εἰδικαὶ ἐπιστῆμαι, βάσει κριτηρίων εἰς τὰς ἰδέας τελικῶς θεμελιουμένων. Μόνον οἱ ἀρνούμενοι τὴν ὑπαρξιν τῶν ἀπολύτων ἀξιῶν, τῶν ἰδεῶν, ὄχι βεβαίως, ὡς ὑπερκοσμίων ὄντοτήτων, ἀλλὰ ὡς ὑποθέσεων τῆς γνώσεως,⁶³⁾ μόνον αὐτοὶ δύνανται καὶ πρέπει νὰ ἀρνηθῶσι τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας. Παραμένει τότε ὁμοῦς δι' αὐτοὺς ἄλυτον καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀντικειμενικότητος γενικῶς πάσης γνώσεως, διότι δὲν εἶναι δυσχερὲς νὰ καταδειχθῇ, ὅτι ἄνευ ἀναγνωρίσεως τῆς ἀληθείας, ὡς ἀπολύτου ἀξίας, ὡς ἰδέας, ἢ ἐπιστήμη καταντᾷ δόξα σοφιστική.⁶⁴⁾

Ἐκ τοῦ λογικοῦ τούτου κλοιοῦ προσπαθοῦν νὰ ἐκφύγουν οἱ ἀρνηταὶ τῶν ἀπολύτων ἀξιῶν, ἀποδεχόμενοι μόνον τὴν θεμελιουσαν τὴν ἐπιστήμην ἀξίαν τῆς ἀληθείας καὶ ἀρνούμενοι τὰς λοιπὰς.⁶⁵⁾ Ἐλάχιστοι εἶναι οἱ ἔχοντες τὸ πνευματικὸν θάρρος τῶν ἀρχαίων σοφιστῶν καὶ τῶν σκεπτικῶν, οἱ ὅποιοι ἠρνοῦντο πᾶσαν ἀξίαν, καὶ συνεπεῖς πρὸς ἑαυτούς, καὶ αὐτὴν τὴν ἀξίαν τῆς ἀληθείας. Ἀλλὰ ζῶμεν εἰς τὴν ἐποχὴν ἐνθα οἱ συμβιβασμοὶ καὶ εἰς τὸ πνευματικὸν ἀκόμη πεδίου, ἀποτελοῦν ἐνδειξιν δῆθεν μέτρου, ἰσορροπίας, ἀμεροληψίας καὶ ἀντικειμενικότητος. Ὡς ἐκ τούτου ὁ σχετικισμὸς, ἔχων ὡς ἔρρισμα τὴν ψυχολογικὴν σύλληψιν τοῦ συνειδότου, ἄλλοτε μὲν βασιλεύει ἐπὶ τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν μόνον, ἄλλοτε δέ, ἀλλὰ σπανιώτερον, ἐπὶ πασῶν τῶν ἀξιῶν. Καὶ τοιοῦτοτρόπως ἡ στρεφομένη πρὸς τὰς ἀπολύτους ἀξίας,

System der Philosophie (1921) I σελ. 3 κ.έ., 18, *Lask* ἐν *Gesam. Werke* (1923) III σελ. 240. Ἴδε ἄνωτ. σημ. 40.

⁶³⁾ Πλάτωνος Φαίδων 92 d, 93 c, 100 a, 101 d, Πολ. 510 β, Τιμ. 48 ε, *Natorp* *Platos Ideenlehre* (1921) σελ. 29, 469 (ἐλλ. μετάφρασις Μιχ. Τσαμαδοῦ, (1929).

⁶⁴⁾ *Rickert* *System der Philosophie* (1921) 115 κ.έ., τοῦ ἰδίου *Gegenstand der Erkenntnis* (1921) σελ. 229 κ.έ.

⁶⁵⁾ Ὁλόκληρος ἡ λεγομένη θετικὴ φιλοσοφία ζῆ ἐκ τῆς ἀντιρρίσεως ταύτης.

πρὸς τὰς ἰδέας φιλοσοφικῆ κατεύθυνσις, ἀντιμετωπίζει καὶ κατὰ τὴν σύγχρονον ἔποχὴν, τοὺς ψυχολογιστάς, τοὺς σχετικιστάς, τοὺς αἰσθησιοκράτας, τοὺς ἀείποτε δι' ὅλης τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας ἐν ὀνόματι τῆς ὕλης συμμαχήσαντας κατὰ τῆς ἰδέας. "Ἄν δ' ὄχι βεβαίως τὴν ἐπιστημονικῶς, πάντως τὴν ἱστορικῶς σημαντικωτέραν ἔκφρασιν τῆς τοιαύτης συνεργίας, κατὰ τοὺς ἡμετέρους χρόνους, ἀποτελεῖ ἡ θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ ἰλισμοῦ. 'Υπ' αὐτοῦ κυρίως πλήσσει ἀνεξιλάτως ἡ ἰδεοκρατία, ἰδίᾳ εἰς τὰς χώρας, ἐνθα ἡ ἔλλειψις βαθυτέρας φιλοσοφικῆς προβληματικῆς ἀλλὰ καὶ παραδόσεως, συγκεντρώνει κατ' ἀποκλειστικὸν τρόπον τὸ ἐνδιαφέρον τῶν διανοουμένων εἰς τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς μεταρρυθμίσεως."⁶⁶) 'Ἡ ἐπίθεσις εἶναι κατ' ἔξοχὴν ὀρυκτική εἰς τὸ κέρας τῆς παρατάξεως, εἰς ὃ ἴστανται ἡ πολιτεία καὶ τὸ δίκαιον.

Τοιαύτη ἐκ τῆς μοίρας τῶν πραγμάτων ἀνακύπτει ἡ κοινωνικὴ ἀποστολὴ τῆς ἰδεοκρατικῆς θεωρίας τοῦ δικαίου καὶ τῆς πολιτείας ἐν τῷ συγχρόνῳ πολιτισμῷ καὶ εἰδικώτερον ἐν τῷ ἡμετέρῳ πνευματικῷ βίῳ. 'Ἄλλ' ἂν θέλωμεν τῷ ὄντι νὰ ἀνταποκριθῶμεν γονίμως εἰς τὰς πνευματικὰς ἀξιώσεις, αἱ ὁποῖαι, ὡς πρὸς τὸν ἀνταγωνισμὸν τοῦτον, γεννῶνται εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν ψυχὴν, εἶναι πρωτίστως ἀνάγκη, κωφεύοντες εἰς σκοπίμους προκλήσεις, νὰ κατοχυρωθῶμεν καὶ νὰ περιορισθῶμεν εἰς τὴν αὐστηρῶς ἐπιστημονικὴν θεωρίαν τῶν πραγμάτων. Εἶναι ἀνάγκη, διὰ τῆς μελέτης τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ καὶ εἰδικώτερον τῆς ἱστορίας τῶν περὶ δικαίου καὶ πολιτείας θεωριῶν, νὰ ἐμβαθύνωμεν εἰς τὴν ἱστορικὴν ἡμῶν συνείδησιν, ἄνευ τῆς ὁποίας θὰ μείνωμεν πνευματικῶς ἀθεμελίωτοι καὶ ἀνερμάτιστοι."⁶⁷) Μόνον ἐὰν

⁶⁶) Εἶναι ἐνδεικτικὴ τοῦ ἐπιπέδου τῆς πνευματικῆς ἡμῶν ζωῆς ἡ ἄγνοια τῆς ἀξιολογικῆς σχέσεως τῶν προβλημάτων, πρὸς τὰ ὁποῖα ἐπάλαισε τὸ πνεῦμα ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτοῦ ἀνελίξει. Τὴν ἄγνοιαν ταύτην ἐκμεταλλεύονται ὅσοι θέλουν, ἐντοπίζοντες τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν εἰς ὀρισμένα θέματα, νὰ ἀπομονώσουν αὐτὴν ἀπὸ τὴν ὁλότητα τοῦ πνεύματος, ἐν τῇ ὁποίᾳ τὰ προβλήματα καταλαμβάνουν τὴν ἀρμόζουσαν ἐνὶ ἐκάστῳ σχετικὴν θέσιν.

⁶⁷) 'Ἡ ἱστορία εἶναι ἡ ἱστορία τῆς ἐλευθερίας (H e g e l Philosophie d. Geschichte ἐκδ. Glockner σελ. 46). "Ὅσο βαθύτερον συνυφαίνομεν τὴν συνείδησιν ἡμῶν μετ' αὐτῆς, τόσῳ ἀσφαλέστερον κατοχυροῦται ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἡμῶν ἐλευθερία.

τοιαύτην βάσιν ἀποκλήσωμεν, θὰ γίνωμεν, κατὰ τὸ δυνατόν, ἐνσυνείδητοι κριταὶ τῆς πολιτειακῆς καὶ ἱστορικῆς ζωῆς μας καὶ εἰς τὰ προβλήματα, τὰ ὅποια κινδυνεύουν νὰ γίνουν ἡ ἀποκλειστικὴ βορὰ κακῆς δημοσιογραφίας, θὰ ἀποδοθῇ τὸ ἐπιστημονικὸν καὶ ἠθικὸν ἕνός, τὸ ὅποιον τοὺς προσήκει.

Βαθυτάτην αἰσθάνομαι εὐγνωμοσύνην πρὸς τὴν Νομικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἣτις διὰ τῆς εὐμενοῦς αὐτῆς ψήφου μοὶ ἐνεπιστεύθη κατ' ἔξοχὴν ἐπίκαιρον θέσιν ἐν τῷ πνευματικῷ τούτῳ ἀγῶνι. Ἡ ἀνύψωσις ὅμως αὐτοῦ τοῦ ἀγῶνος στηρίζεται κυρίως ἐπὶ τῆς σπουδαζούσης νεότητος, ἣτις ὁσημέραι μετὰ περισσοτέρας δύψης, ἀλλὰ καὶ περισσοτέρας ἀντικειμενικότητος ῥέπει πρὸς τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα, καὶ ἰδίᾳ πρὸς τὰ προβλήματα τοῦ ἠθικοῦ καὶ ἱστορικοῦ ἡμῶν βίου. Πρέπει ὅμως πρὸ παντὸς ἄλλου ἢ νεότης αὕτη νὰ μὴ λησιπτόνησιν οὐδὲ πρὸς στιγμὴν τὸ ἀληθὲς νόημα τῆς ἀντιθέσεως ἰδεοκρατίας καὶ ὕλισμοῦ.

Ἡ πάλη τοῦ ἰδεοκρατοῦ κατὰ τῆς θεωρίας τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, διεξάγεται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον δι' ὄπλων ἐπιστημονικῶν ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ κοινίστρᾳ. Οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν πρὸς τοὺς πολιτικοὺς ἀγῶνας τῶν ὀπαδῶν τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, καὶ οἵασδήποτε ἄλλης κοινωνικῆς τάξεως, ὅσον καὶ ἂν πρῶτον μέλημα τῶν ὀπαδῶν ἀκριβῶς τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, παρ' ἡμῖν ἰδίᾳ, ὑπῆρξε ἡ σύγκυσις τῶν δύο τούτων ἀσχέτων ἀγῶνων, ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ νὰ προσδώσουν εἰς τὴν ἰδεοκρατικὴν κατεύθυνσιν τὸν χαρακτῆρα ἀντιδραστικῆς ἰδεολογίας. Αἰ τοιαῦται προσπάθειαι χωρὶς βεβαίως νὰ δικαιολογοῦνται, ἐξηγοῦνται ὅμως ἐκ τοῦ ὅτι, εἰς τὰς μικρὰς ἰδίᾳ χώρας, οἱ ὕλιστικῶς φιλοσοφοῦντες εἶναι πρωτίστως πολιτικοί, δρῶντες ὑπὸ τὴν δελεαστικὴν προσωπίδα τῆς ἐπιστημονικῆς ἀντικειμενικότητος καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ἰδεοκρατία, ἐμμένουσα ἀκριβῶς ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐνεργείας, πλήσσει, οὐχὶ βεβαίως τὰς κοινωνικὰς καὶ οἰκονομικὰς βλέψεις τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, πρὸς ἃς ἐν πολλοῖς διάκειται συμπαθῶς, ἀλλὰ τὰς βαθυτέρας αὐτοῦ θεωρητικὰς ρίζας. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, δι' ὃν μία καθαρὰ θεωρία τοῦ δικαίου ἐπολεμήθη φανατικῶς, ὡσεὶ ἂν εἶχε ἄλλην τινὰ πρόθεσιν ἐκτὸς τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης. Αὐτὸς εἶναι ὅμως καὶ ὁ λόγος, δι' ὃν ἡ καθαρὰ αὕτη ἐρευνα ἔχει ἀκουσίως καὶ μεγάλην ἱστο-

ρικήν ἀποστολήν. Ὡς ἐπ' ἐσχάτων ἔλεγεν ὁ Radbruch,⁶⁸⁾ «Αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ σπουδαιότατη σχέσις φιλοσοφίας καὶ πράξεως· νὰ ἀποκαθαίρη διὰ τῆς σκέψεως τὰς ἀντιθέσεις καὶ τὰς συναφείας τῶν πολιτικῶν διαμαχῶν. Ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου εἶναι ὁ ἀγὼν τῶν πολιτικῶν μερίδων, μετηνεγμένος εἰς τὴν σφαιρὰν τοῦ πνεύματος».

Ἔχομαι τῆς ἐλπίδος ὅτι ἡ ἐπ' ἐσχάτων δημιουργηθεῖσα ἐν Ἑλλάδι, ἐν τε τῇ φιλοσοφίᾳ γενικῶς καὶ εἰδικώτερον ἐν ταῖς κοινωνικαῖς ἐπιστήμασι, ἰδεοκρατικὴ κίνησις, θὰ εὔρη γόνιμον ἔδαφος εἰς τὰς ἀπροκαταλήπτους ψυχὰς τῶν νέων. Ἡ ἰδεοκρατικὴ φιλοσοφία εἶναι κατ' ἐξοχὴν φιλοσοφία ἑλληνική. Ἄν ἐπιστρέψωμεν εἰς τὰ βαθύτερα νόματα τῆς φυλῆς μας, ἂν ἀφήσωμεν ἐλευθέρᾳ νὰ ἀκουσθῇ ἡ φωνὴ τῆς ἱστορικῆς ἡμῶν συνειδήσεως, ἡ φιλοσοφία τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν ἰδεῶν θὰ ἀναστηθῇ ἀφ' ἑαυτῆς εἰς τὴν γῆν, εἰς τὴν ὁποίαν τὸ πρῶτον ἐβλάστησε καὶ ἐν ἣ ἀπέδωκε τοὺς ἀγλαοτέρους καρπούς της.

Ἡ ἰδεοκρατία πηγάζει ἀπὸ τὴν ἰδέαν τῆς ἐλευθερίας, συμβολίζεται εἰς τὰ ἀρχαῖα ἡμῶν μνημεῖα, ἐνσαρκοῦται εἰς τὰς πτυχὰς τῶν ὁρέων μας καὶ εἰς τὸ φῶς τοῦ οὐρανοῦ μας. Ἀπὸ φυλᾶς σημιτικᾶς, ἀπὸ φυλᾶς ἀσιατικᾶς οὔτε νὰ συλληφθῇ ἦτο δυνατόν, οὔτε ἠδύνατο μεταξὺ αὐτῶν νὰ καρποφορήσῃ. Ἄλλα ἀγαθὰ ἴσως προέλθουν μίαν ἡμέραν καὶ ἀπὸ ἐκεῖνας τὰς χώρας. Τὸ ἔργον ὅμως τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ ὑπῆρξε καὶ θὰ μείνη ἡ ἰδεοκρατία.

Δὲν ἀξιούμεν δι' αὐτῶν ὑπερφιάλως πολλά. Ὑπὸ τὴν πρωτεϊκὴν πολυμορφίαν τῶν ἱστορικῶν μας ἐκφάνσεων, κρύπτεται ἀκατάλυτος πνευματικὴ συνοχή. Παρὰ τοὺς ἰσχυρισμοὺς τῶν ἐφριεμένων τὴν ἐν τῇ οἰκονομικῇ σφαιρᾷ εὐκταίαν ἰσοπέδωσιν νὰ ἐπεκτείνουν καὶ ἐν τῇ σφαιρᾷ τοῦ πνεύματος, ὅλα τὰ δημιουργικὰ ἔθνη, ὅπως καὶ τὰ δημιουργικὰ ἄτομα, ὀφείλουν νὰ διαφυλάξουν τὸν ἐκ τῶν ἰδίων των ἔργων δημιουργηθέντα πνευματικὸν χαρακτῆρα, τὴν μοναδικότητα τῆς ἐθνικῆς των προσωπικότητος. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι οἱ τελευταῖοι ἡμῶν ἐθνικοὶ καταιγισμοί, ἀλλὰ καὶ τὸ θέαμα τῶν περιβαλλόντων ἡμᾶς κρατικῶν καὶ τεχνικῶν ὄγκων, ἰδίᾳ ὅμως τὸ κακοτρόπως ἐπαναλαμβανόμενον ἐπιχείρημα τῆς ἀφομοιώσεως τῶν λαῶν, ὡσεὶ ἐὰν ἡ ἀφομοίωσις ἐσήμαινε

⁶⁸⁾ Jurist. Wochenschrift τόμ. 61 (1932) σελ. 3737.

εἰρήνην τῶν λαῶν, ὥσει ἐὰν εἰρήνη τῶν λαῶν ἐσήμαιεν κατάπαισιν τῆς ἀμίλλης τῶν πνευμάτων, πάντα ταῦτα ἐμάρανεν ἐν μέρει εἰς τὰς νέας ψυχὰς τὴν πίστιν εἰς τὴν γονιμότητα τῆς παραδόσεως καὶ τὸν ἔρωτα πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ ἔθνους.

Ἄλλὰ αἱ τοιαῦται τάσεις καταδεικνύουν μόνον, ὅτι ἐπείγει νὰ καλλιεργήσωμεν παρ' ἡμῖν τὰς οὐσιαστικὰς ἐννοίας τῆς πολιτείας καὶ τῆς ἱστορίας. Αἱ τοιαῦται τάσεις μαρτυροῦν, ὅτι τὸ βεληνεκὲς τῆς ἱστορικῆς μας ὁράσεως εἶναι πολὺ βραχύτερον τῶν κυματισμῶν τῆς ἱστορικῆς μας μοίρας. Ἡ μοῖρα αὕτη εἶναι βέβαιον ὅτι μᾶς παρέχει τὴν δυνατότητα τὴν πραγματοποιήσιν θὰ τὴν ἀναζητήσωμεν ἐντός μας.

Ὑπὸ τὴν ἀμείλικτον προϋπόθεσιν ὅτι θὰ εὑρεθοῦν ἄνθρωποι ἄξιοι νὰ ἐργασθοῦν μὲ ἔρωτα καὶ μὲ πείσμα, δὲν ὑπάρχει καμμία ἀμφιβολία ὅτι αἱ ἀπώτεροι γενεαί, θὰ ἴδουν νέον ἥλιον πνευματικῆς ζωῆς νὰ καταυγάσῃ τὴν ἐπίγειον κοιτίδα τῆς ἰδέας.

Ὅσω δὲ διὰ τοὺς σήμερον ζῶντας, αὐτοί, πιστεύω, ὅτι ἔχουν τὴν δύναμιν νὰ ἀγωνισθοῦν καὶ μὲ μόνην τὴν συγκίνησιν τῆς προσδοκίας.